M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser. 354

Title: Megha Dute
(Mallinath's Com.)

[illegible]

354

Mallināth's sanjīvanī Ṭīkā	Title
on Megha Dūta	Author
	Editor
Sam. 1704	Year, Vols.
	Publisher
354	Remarks

कश्चित्कांताविरहगुरुणास्वाधिकारप्रमत्तश्शापेनास्तंगमितमहिमावर्षभोग्ये-
नभर्तुः।यक्षश्चक्रेजनकतनयास्नानपुण्योदकेषुस्निग्धछायातरुषुवसति
रामगिर्याश्रमेषु॥१॥तस्मिन्नद्रौकतिचिदबलाविप्रयुक्तःसकामीनीत्वामासा
न्कनकवलयभ्रंशरिक्तःप्रकोष्ठः।आषाढस्यप्रथमदिवसेमेघमाश्लिष्ट
सानुंवप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयंददर्श॥२॥

मेघदूतनोटीकापत्र ३८५

[redacted]

मेघ-टी-सं-
२

शांतये २ र्घ ४

॥ॐ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्द्धजायिने। सद्यो दक्षिणदृक्पा
तसंकुचद्वामदृष्टये॥१॥ अंतरायतिमिरोपशांतये शांतपावनमचिंत्यवैभवं। तं नरं वपुषि
कुंजरं मुखे मन्महे किमपि तुंदिलं महः॥२॥ शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराच
रोपजीव्यं। करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामंब कृतार्थसार्थवाहं॥३॥ इहान्वयमुखेनैव
सर्वं व्याख्यायते मया। नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते॥४॥ आशीर्नमस्क्रिया
वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखमिति शास्त्रात् व्याख्यानारंभे वस्तुनिर्देशात् कथां प्रस्तौ मेघ-टी-सं
ति॥ ॥कश्चिदिति॥ स्वाधिकारात् स्वनियोगात् प्रमत्तः अनवहितः। प्रमादोऽन १
वधानता इत्यमरः। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामित्युपसंख्यानात् पंचमी॥ अत एव
अपराधहेतोः कांताविरहेण गुरुणा दुर्भरेण दुस्तरेण इत्यर्थः। गुरुस्तु गीष्पतौ

श्री गु नै १

श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भरे इति शाश्वतः। वर्षसंवत्सरंभोगेन। कालाध्वनोरत्यंत
संयोगे इति द्वितीया। अत्यंतसंयोगे चेति समासः। क्रमतिचेति णत्वं। भर्तुः स्वा
मिनः शापेनास्तं नाशं गमितो महिमा सामर्थ्यं यस्य सोऽस्तंगमितमहिमा। अस्त
मिति मकारांतमव्ययं। तस्य द्वितीयेति योगविभागात्समासः। कश्चित् यक्षो देवयो गा ४
निविशेषः। विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगंधर्वकिंनरा इत्यमरः। जनकतनया
याः सीतायाः स्नानैरवगाहैः पुण्यानि पवित्राणि। उदकानि येषु तेषु पावनेष्वि
त्यर्थः। स्निग्धस्तु मसृणो मांसे छायाया वृक्षो नेमेरुः। स्यादिति शाश्वतः। रामगि
रिश्चित्रकूटस्य आश्रमेषु वसतिं स्थितिं चक्रे वसतिनस्त्येति उणादिके तिप्रत्य
वे १ यः। चक्रे कृतवान्। अत्र काव्येनेदानं स्नं तत्र नगरालंबात् द्विवल्लनामं नवान्
छाया प्रधानास्तरवो नमेरुहन्ता येषु तेषु पार्थिवादित्वात् समासः। स्निग्धाः सांद्राः छायास्तरवो
नमेरुहन्ता येषु तेषु वसतिं योगे चित्रध्वः ३

मे.टी.सं. २

मु४ दि४

महाकाव्यं वीररसो विप्रलंभः शृंगारः। तत्राप्युन्मादावस्था। अत एवैकत्वानवस्थानं
चितोश्चा श्लेमश्रितिबकवचनेन। सो तां प्रतिराम। स्य हनूमत्संदेशं मनसि निधा
य मेघसंदेशं कविः कृतवानित्याहुः। तेनाह। अत्र सर्वत्र काव्ये मंदाक्रांता वृत्तं
मंदाक्रांताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गुरू चेति लक्षणात्। तस्मिन्निति।
तस्मिन्नद्रौ चित्रकूटाद्रौ अबला विप्रयुक्तः कांताविरही। कनकस्य वलयाः
कटकाः। कटकोवलयो स्त्रियामित्यमरः। तेषां भ्रंशेन पातेन रिक्तः। शून्यः
प्र२ प्रकोष्ठः कूर्परादधः प्रदेशो यस्य स तथोक्तः। प्रकोष्ठे विस्तृतकरे त्र प्रकर्षो मेघ०टी०सं० २
तरेपि च पर्कू परार्धधरे वाणीति विश्वा विरहदुःखात् कृशोभूदित्यर्थः। कामी कामु
का कः। समर्थः केतिचिन्मासानष्टौ मासानित्यर्थः। मासानमानागमत्वं के

दिह्वा २ गजं४ प्रेशमासीति मरेहा।

र इति वक्ष्यमाणवचनात् नीचायायाप्यवि वा। आषाढान्तिनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी
आषाढी। नक्षत्रेण युक्तः काल इति अण्प्रत्ययः। टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्प्रत्ययः। आषाढ्या तस्य प्रथ
स्मिन्पौर्णमासीति त्वा षाढो मासः। सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायामित्यण्प्रत्ययः। उत्तीति मदिवसे
क्रीडा ४ केलिः। वप्रक्रीडा निगद्यत इति शब्दार्णवे। तासु परिणतः। तिर्यग्दन्तप्रहारः नि आश्लिष्ट
र्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मत इति हलायुधः। स चासौ गज इव स इव प्रेक्षणी सानुमा
यो दर्शनीयः। तं मेघं ददर्श। गजेप्रेक्षणीयमिति वृत्ते च शब्दालो पात्सु श्रोपमा। केचि कानतं
दाषाढस्य प्रथमदिवस इति पाठं प्रत्याख्यायंते न भमीति वक्ष्यमाणनभोमासप्र वप्रक्रिडा
त्यासन्नप्रथमदिवस इति प्राक्कल्पयंति तन्न संगतम्। प्रथमा इति काप्रकारणे नाना उत्ख्यानक्ष
वाप्ताप्ता नभोमास प्रत्यासन्नीभूतमेवेति चेत्। न प्रत्यासत्तिमात्रस्य मासप्र जयः ३

त्य

त्यामत्रैव प्रथमदिवसस्यानुपपत्तेः। अतं तत्रन्यासनेकप्रयोगाभावेनापि विवक्षितत्वा
त्विवक्षितत्वेपि वा स्वस्य पक्षेपि प्रथमदिवसातिक्रमेण मेघदर्शकल्पनायां प्रम
णाभावेन तदसंभवात्। प्रत्यत ... एवं कुशलेन संदेशस्येनानर्थप्रतिका
रार्थस्य पुरत एवानुमानं न वेदितुं तु प्रयोसिद्धिः। ननु जन्मतस्यनायं विवेक इति चे
त्। न जन्मतस्य नानार्थप्रतीकारार्थप्रवृत्तिरपातिसंदेश एव मा भूत्। तथाच का
व्यारंभ एव प्रतिबध्येतेत्यादि ... कथं तर्हि शापांतो मेऽनु
जगशयनादित्यादिना भगवत्प्रबोधावधिकस्य शापस्य मासचतुष्टयावधित्वा
त्तिंदशदिवसाधिक्यादिति चेत् ... कथं सा विंशतिदिवसैन्यूनत्वात्। इति चे
त्। तस्मादिह प्रथमं विवक्षितमिति सूक्ष्मः। प्रथमदिवस इति तत्रास्याः॥

पद्मेर

राजानो यक्षाः। राजा प्रभौ नृपे चंद्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोरिति विश्वः। राज्ञां राजा इति राज
राजः कुवेरः। राजराजो धनाधिप इत्यमरः। राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच्प्रत्ययः। तस्या
नुचरो यक्षोऽन्तर्बाष्पो धीरोदात्तत्वात् स्तंभितान्तर्बाष्पः। स्तंभिताश्रुः सन् कौतुकाधानहेतो रतिला
षोत्पादककारणस्य कौतुकं चाभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोरिति विश्वः। तस्य मेघस्य
पुरोऽग्रे कथमपि गरीयसा प्रयत्नेनेत्यर्थः। ज्ञानहेतुर्विवक्षायामप्यदिकथमव्ययौ कथमा
दितयाप्यंतयन्नगौरवबाढयोरित्युत्पलः। स्थित्वा चिरं दध्यौ चिंतयामास। ध्यै चिंता
यामिति लिट्। मनोविकारोपशमपर्यंतमिति शेषः। विकारहेतुमाह। मेघेति। तथा
हि। मेघालोके मेघदर्शने। सुखिनः प्रियजनसंगतस्यापि चेतः चित्तं अन्यथावृत्ति
व्यापारोऽयस्य तदन्यथावृत्ति भवति विकृतिमापद्यत इत्यर्थः। कंठाश्लेषप्रणयिनि कंठ
लिंगनार्थिनि जने दूरे संस्था स्थितिर्यस्य तस्मिन् दूरसंस्थे सति किं पुनर्विरहिणां किमुत वक्तव्य

मेघ-टीका
४

मित्यर्थः। विरहिणां मेघस्य दर्शनमुद्दीपनमिति भावः। अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः। तदुक्तं दंडि
ना ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन। तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः इ
ति। ३ अथ समाहितांतःकरणः किंभूतवान् इत्याह। प्रत्यासन्न इति। स यक्षोऽपि चि
रं दध्यौ। नभसि श्रावणमासे। नभः खं श्रावणो नभाः इत्यमरः। प्रत्यासन्ने आषाढ
मासानंतरतया संनिकृष्टे सतीत्यर्थः। दयिताजीवितालंबनार्थी मत्कर्षाका
लस्य विरहदुःखासहत्वात् तत्प्रतीकारार्थी प्रतीकारादनर्थस्योत्पत्स्यतः प्र
तिबंधः पूर्वं वरमिति न्यायेन मार्गे वा प्रियाप्राणधारणोपायं चिकीर्षुरित्यर्थः। जीवन
स्य जलस्य मूतः। बंधो जीवमूतः। पृषोदरादित्वात्साधुः। तेन जीवमूतेन जलदेन
प्रयोजनेन स्वकुशलमयीं स्वक्षेमप्रधानां प्रवृत्तिं वार्त्तां। वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तांत इत्य
मरः। हारयिष्यन् प्रापयिष्यन्। लृट्। शेषे चेति चकारात् क्रियार्थपदात्परः प्रत्ययः।। जी

मेघ०टी०सं
४

वनार्थं कर्मजीवनप्रदेनेव कारणेन तद्वर्धमिति भावः। कृञोरन्यतरस्यामिति कर्मसंज्ञायां वि
कल्पात्पक्षे तृतीया। प्रत्यग्रैरभिनवैः। कुटजाः कुसुमैः। कुटजकुसुमैः। गिरिमल्लिकाभिः।
कुटजो गिरिमल्लिकेति हलायुधः। कल्पितार्घाय कल्पितोऽनुष्ठितोऽर्घः। पूजाविधिर्यस्मै वि २
कल्पितार्घाय। मूल्ये पूजाविधावर्घ इत्यमरः। तस्मै जीमूताय। क्रियाग्रहणमपि कर्तव्य
प्र॰ मिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। प्रीतिप्रमुखानि प्रीतिपूर्वकाणि वचनानि यस्मिन्कर्मणि
तत्तथा शोभनं आगतं स्वागतं वचनं प्रीतः सन् व्याजहार। कुशलागमनं पप्रच्छे
त्यर्थः। नायं नवत्रप्रत्यासन्ने नभसीति सप्तमी आश्रयणेन प्रत्यासन्ने नभसीति साधीयान् पा
ठः कल्पितः। प्रत्यासन्ने प्रत्यासन्नेमापन्ने सतीत्यर्थः। यस्तु तेनैव पूर्वापरविरोधः। दर्शितः।
तस्मात् आषाढस्य प्रथमदिवसे इत्येतत्परविकल्पसमाश्रयेणैव समाधेयमित्यनुवेत

नमाक्षमप्यर्थं कथमचेतनेन कार्यमिदं प्रार्थ्यत इत्याशंक्याकवेः समाधत्ते॥ धूमज्योतिरिति॥
धूमज्योतिःसलिलमरुतां धूमतेजउदकवायूनां संनिपातः संघातो मेघः क्व। अचेतन्य
चासंदेशहरणेऽनर्ह इत्यर्थः॥ पटुकरणैः समर्थेन्द्रियैः करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रे
न्द्रियेष्वित्यमरः॥ प्राणिभिश्चेतनैः॥ प्राणी तु चेतनो जन्मी इत्यमरः॥ प्रापणीयाः प्रा
पयितव्याः संदिश्यंत इति संदेशाः॥ तेहवाप्याक इत्येवमौत्सुक्यादिष्टार्थोद्युक्तत्वात्। इ
दिष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः इत्यमरः॥ अपरिगणयन् अविचारयन् गुह्यको यक्षस्तं मेघं य
याचे याचितवान्। याचृ याञ्चायां तथाहि कामार्ताः मदनातुराः चेतनाश्चाचेतनाश्च चेतनाचेतना
स्तेषु विषये प्रकृतिकृपणाः स्वभावदीनाः हि कामान्धानां युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वा
दचेतनयाञ्चा अविरुद्धा इत्यर्थः॥ अत्र मेघसंदेशयोः विरूपयोः घटनात् विरूपघटक मेघदूत टी० ५

रूपो विषमोलंकारः तदुक्तं॥ विरूपकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् विरूपघटना या
सौ विषमालंकृतिस्त्रिधा इति॥ अथार्थान्तरन्यासेनानुप्राणितः॥ तत्समर्थकं चैनैव चतुर्थ
पादेन तस्योपपन्नत्वात्॥ याचां प्रति याञ्चाप्रकारमाह॥ जातमिति॥ हे मेघ त्वां भुवनेषु विदि
तेषु सिद्धेषु भुवनविदिते विष्टेति ख्यातार्थकः॥ गतिबुद्धि इत्यादिना वर्तमानार्थे क्तः अस्य
वर्तमान इति भुवनशब्देन षष्ठ्यन्तेन समासो न स्यात्॥ केनवंशजामिति नि
ध्मात्॥ पुष्करावर्तकानां नामके चिन्मेघानां॥ कुले तेषां वंशे जातं महाकुलप्रसूत
मित्यर्थः॥ कामरूपमिच्छाधीनविग्रहं दुर्गादिसंचारक्षममित्यर्थः॥ मघोनः इन्द्रस्य प्रकृति
पुरुषं ज्ञानामितेन ततवश्यानुवादित्वज्ञात्वादिगुणयोगेन तेन हेतुना विधिवशाद्दैवाय
त्तत्वात्॥ विधिर्विधाने दैवे चेत्यमरः॥ वशोयत्तो वशामिता प्रभो स्यादिति विश्वः॥

दूरेबंधुर्यस्य विमुक्तभार्योहं तथापि अपि वंध्या व कत्वं गतस्याव कस्य त्वाम् गुणोत्कर्षे । क
थोपयुज्यत इत्याशंक्य दैवाद्गात्यान्मेपि विनाधवादेशनानावश्योपयोग इत्याह याच्ञेति ।
तथाहि । अधिगुणे अधिकगुणे पुंसि विषये याच्ञा मोघा विफलापि वरं ईषत् प्रियं दा
तुगुणो यदा व्रात प्रियत्वे । याच्ञा वैफल्यादीषत्प्रियं अपि स्यात् । अधमे निर्गुणो
यं याच्ञा लब्धकामापि सफलापि न वरं । ईषत्प्रियमपि न भवतीत्यर्थः । दैवाद्वृते वरः श्रे
ष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक् प्रियः । इत्यमरः ॥ अत्र अर्थांतरानुप्रशंसा । प्रेयोलंकारः । तदु
क्तं दंडिना । प्रेयः प्रियतराख्यानमिति । एतद्याच्ञा पादत्रयेवकुर्वर्थ पादस्थेनार्थांत मेघदू॰ सं
रन्यासेनउपजीवीतमिति । सुवाक्यमेतत् । हसंतप्तानामिति । हे पयोद जलद त्वं ६
संतप्तानां आतपेन प्रवासविरहेण च संसंतारितानां । संतापः संज्वरः समावित्यमरः ।

आतपविरहितानां पयोदानेन प्रोषितानां [illegible] तस्थानप्रेरणया च शरणं असि
शरणं गृहरक्षित्रोमित्यमरः । तत् तस्मात्कारणात् धनपतेः कुबेरस्य क्रोधेन कोपेन
विश्लेषितस्य प्रियया विप्रोजितस्य मे मम संदेशं वार्तां प्रियायाः हर प्रियां प्रति नयेत्यर्थः ।
संबंधसामान्येनषष्ठी । संदेशहरणेनावयोः संतापं तु हरस्वेत्यर्थः । कुत्रस्थानेमात्थिता ।
तत्स्थानस्य किं यावत्तकं तत्राहागंतव्येति । बहिर्भूतं वा बाह्यं । बहिर्देशं उपं नज ने म्या । वेति ब
कव्यमिति । अलकास्य ग । बाह्योद्यानेस्थितस्य हरस्य शिरसि या चंद्रिका धौतानि निर्म
लितानि हर्म्याणि धनिकजनवनानि यस्यां सा । तथोक्ता । हर्म्यादि धनिनां वासः इत्यमरः ॥
अनेन भावत्तके मुक्तं । अलका नाम अलकेति प्रसिद्धा यक्षेश्वराणां वसतिस्थानं ते तव ।
गंतव्या त्वया गंतव्येत्यर्थः । तव्यादीनां कर्तरि षष्ठी । ७ । गमदर्थं [illegible] त्रस्यतेपथिकांगना श्वा

मममातुरिकंफलंइत्याह॥ ॥त्वामितिपवनपदवींआकाशमारूढंत्वांपंथानंगच्छंती
तिपथिकाः।पथ्यनितिकनूप्रत्यर्थः।तेषांवनिताःप्रोषितभर्तृकाः।प्रत्ययात्प्रियागमन
विश्वासात्।प्रत्याया।भिनशप्रत्ययज्ञानविश्वासहेतुषुइत्यमरः।आश्वसंत्यःप्राणवंतः
श्वसिधातोः।एवंताउगिर्षंतश्चेतिडीप्।तथाउद्गृहीतालंकाताः।हृक्षिप्रमाराथे
उन्मथ्यधूतालकाप्राः।सत्यःप्रतिपंते।अलकेकरतयाइत्यर्थः।नयाहि।त्वयिसंन
ध्वाहृत्तेसतिविरहेणविधुरांविचेष्टांजायांकः।उपेक्षेतनकेप्युपेक्षेत्यर्थः।अन्योपि।मदि
तिरिक्तोपिपोजनः।अहमिवपराधीनवृत्तिः।परायत्तजीविनोनस्यात्।अत्रतन्नकेनको
ष्युपेक्षेतेतिनावः।पुरुषांतरमामां।।निमित्तान्यपितेष्वानिष्टरपतत्याह।।मंदमंद मेघ०टी०स०
मितिअनुकूलःपवनोवायुश्चत्वांमंदमंदस्वनिमंदइत्यर्थः।चकथंविद्धिआमेवङिम ४

किमिविबोधः।प्रकारेगुणवचनस्येतितद्वाथ्ययगेकर्मधारयवद्भावेनसुलुकंमंदंमंदमितितुर्ध्व
मुपपतुकिस्यादेतत्।एतदेवादवामनः।अत्राप्राकारार्थेद्विर्वाविइतिप्रथासहशांनाविफ
नानुरूपमित्यर्थः।यथाप्रादृशाभोप्रवृत्तिपार्स्वार्थानतिक्रमइतियादवः।नुदतिप्रे
रयति।अयंसगंधःसगर्वः।सबंधुरितिकेचित्।गंधोगंधकआमोदलेशेसंबंधगर्वयोः
रितिउभयत्रापिविश्वः।तेनवामोवामनागस्थवामस्तुरम्येवक्रेप्याम्।मेघस्य ति।र
स्तितेपिचेतिशाश्वतःचातकः।पक्षिविशेषश्चमधुरंश्राव्यंनदतिथारवंति
निमित्तद्वयंसतेनमुक्तिष्यतेचापसंनिमित्तमित्याह।गर्भेतिगर्भाधानक्षणसंन
मोपचारकेलयो।मृतेपमसंकेतकेजक्षिसर्जंतोचेतियादवः।तस्मान्नूनमुत्प्र
इनंतदेवलक्षणं।उत्सवः।सुखहेतत्वादितिभावः।निमापादरस्थितोकालविशेषोत्सव शे
योधक्षणइत्यमरः।तस्मिन्परिचयादभ्यासाद्भैताः।खेआकाशेआबद्धमालाः।गनांधिनरसुरवा
ध्रे१ ध्रे१

र्थं वासः समीपे बद्धपंक्तयः इत्यर्थः । उक्तं च कस्यौदये । गर्भं बलाका दधतेऽभ्रयोगान्नाके निब
द्धावलयः समंतादिति बलाकाध्यकांगना नयनसुभगं दृष्टिप्रियं भवंतं नभसि सेविष्यंते ।
अनुकूलवात चातकरुतबलाकादर्शनानां शुभसूचकत्वं शकुनशास्त्रे दृष्टं । तन्नु विस्म
रनबान्मानिस्यते । एनवतस्मानाशाहष्टतस्य स्खलनाद्यनिःफलत्वे व्यासंगः स्य
२ स्या ॥ ॥ तां चेति । मेघ दिवसानां अवशिष्टदिनानां गणनायां संख्याने तत्परामेकपत्नी
म कां । तत्परेण सितासक्ता विलमरः । अतएवाव्यापन्नामनष्टां तां शापावसाने मदागम
नप्रत्याशया जीवंतीमित्यर्थः । एकः पतिर्यस्यास्तां एकपत्नीं पतिव्रतामित्यर्थः । नि
त्यं सपत्न्यादिष्विति । अपुनःकारखा ग्रामेतायां मार्गे वनिःशंकदारी निहतामि मेघ०टी०
तागयः तां मत्प्रियां अवश्यं द्रक्ष्यसीति यति मकलमममनाः सवच्छ वत्सं भ्रातामि आलोक ६
यिष्यसीति तथाहि । आशाबंधः आशादिगतिरक्षायोरितियादवः ॥ बध्यते

ग२ . ग२

नेनेति बंधो बंधनं हृतमित्यावृत्तः । आशैव बंधः आशाबंधः कर्त्ता प्रणयि प्रेमयुक्तं अतए
व कुसुमसदृशं कुसुममिव विप्रयोगे यथा हृतमित्यर्थः । अतएव विप्रयोगे विरहे सद्यः पाति
सद्यो नश्वरं नान्यं अंगनानां हृदयं जीवितं हृदयं जीविते चित्तेव दस्मारुतायोरिति यादवः प्राय
शो प्रायशः प्रायेण रुणद्धि अतिवध्नाति इत्यर्थः । अर्थांतरन्यासः ॥१०॥ संप्रति सहायसंपत्तिं ध्वा
सीतारहकत्वेमिति । यज्जीतं कर्तुं महीमुच्छिलींध्रां उत्कत कदलिकां । कदल्यां च शिलींध्रा
स्यादिति शाश्वतः । अतएवावंध्यां कर्तुं प्रभवति शक्नोति शिलींध्राणां नानिष्पत्ते संपत्तिस्प स्य
वकवादिनाव । तदुक्तं निमित्तनिदाने । कालाभ्रयोगादुदिताः शिलींध्राः संपन्नसस्यां कथ
यंति धात्रीमिति । तत्श्रवणसुभगं श्रोत्रसुखं लोकस्येति सुखीः । तितवगर्जितं च कामा
नसोत्काः मानसे सरसि उन्मनसः उत्सुकाः वारजिस्यात् । उक्तं उन्मनाः शतिनिषात नाः साधुः ।

ग्रो२

कालांतरे मानसस्य हिमदुष्टत्वात् हिमस्पर्शं हंसानां रोगहेतुत्वादन्यत्रगता हंसाः पुनर्वर्षा
सु मानसमेव गच्छंतीति प्रसिद्धिः॥ बिशकिशलयानां मृणालाग्राणां छेदैः खंडैः पाथेयम्
पु पाथेयं पथि भोज्यं। पथ्यतिथी तिङ्कू प्रत्ययः। तद्वंतः शंबलवंतः इत्यर्थः। राजहंसाः
हंसविशेषाः॥ राजहंसास्तु ते चंचुचरणैर्लोहितैः सिताः इत्यमरः। नभसि व्योम्नि भ
वतस्तव आकैलाशात् कैलाशपर्यंतं पदद्वयं चैतत् सहायाः सपात्राः सहायस्तु
सपात्रः स्यात् इति शाश्वतः। भवितारः संपत्स्यंते भविष्यंति॥ २२ आप्रच्छस्वेति॥ प्रियं सखायं प्रि
यसखं राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच्॥ तुंगं उन्नतं पुंसां वंद्यैः सुराराधनीयैः रघुपतिपदैः मेघ० टी० से
रामपादन्यासैः मेखलासु कटकेषु प्रथमेखला श्रोणिस्थाने ऽद्रिकटके कटिबंधेपि बं
धने इति यादवः। अंकितं चिह्नितं इत्थं सखिवा तंन्मत्वा तमविज्ञवाञ्चसंभावना। ९

हिमसुंशैलं चित्रकूटाद्रिं आलिंग्य आलिंग्य स्वमापृच्छयामीत्यामंत्रेण सन्तोषय। आमंत्रणं सभा
जने आमंत्रणं निमंत्रणमित्यर्थः। आङि नुप्रच्छोरित्यात्मनेपदं। मा खिद्यं निर्वहति कालो का
लेप्रतिप्राद्वृट्। कालेसुहृत्समागमकालेश्वगम्यते विभायां हि स्नेहक्तिः। भवतः संगमं
पर्के एत्यप्राप्य चिरविरहजं उष्णं वाष्पं ऊष्मणं नेत्रजलं च वाष्पो नेत्रजलोष्मणोरिति वि
श्वः। मुंचतोयस्य शैलस्य स्नेहव्यक्तिः प्रेमाविर्भावो भवति। स्निग्धानां हि चिरसंगतानां वा
ष्पपातो भवतीति भावः॥ २३ संप्रति तस्य मार्गं कथयति॥ मार्गमिति॥ हे जलद तावदि
दानीं कथयतो मत्तः इति शेषः। त्वत्प्रयाणस्यानुरूपं। अनुकूलं मार्गमध्वानं। मार्गो ध्व
मदेमासे सौम्यदर्शनेप्यध्वनि पथि ध्वनीति यादवः। शृणु तदनु मार्गश्रवणानंतरं श्रोत्राभ्यां
पेयं पानार्हं श्रुतिसुखया श्रोतव्यमित्यर्थः। पेयं ग्रहणे तत्संदेशस्याप्यमृतसाम्यं गम्यते मे
शंवाचिकं। संदेशं वाग्वाचिकं स्यादित्यमरः। श्रोष्यसि यत्र मार्गे खिन्नः खिन्नो नीदानां क्षीण

वलत्सन्नित्य निविष्टत्वा रितिनित्यार्थे द्विर्भावः। शिपरिशुष्यर्वतेषु पदं न्यस्य निक्षिप्य पुन
बल्लनार्थं क्वचिद्विश्रमेदित्यर्थः। क्षीणः क्षीणोऽनीरसानां क्लांशां गां मन्। अथापि स्रं तव ला
त्स्वं वदिक्लिः। स्रोतसां परिलघु स्वरोपरहितं। उपलाल्पकाननखेदिवात्पथमित्यर्थः।
तथा च बाहटः। उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकं। हिमवन्मलयोद्भूतं पथ्या
न घोमन्वंतरमूरिति। पयः पानीयमुपभुज्य शरीरपोषार्थं। अथ मवदप्यगंतासि। गमि
ष्यसि। गमेर्लुट्। अद्रेः शृंगमिति॥ ॥पवनो वायुरद्रेः किंचिकूटैरस्य शृंगं हरति किं
स्वित्। किंस्विदिति शब्दो वितर्कार्थे। चादिष्वपठितः। इति शंकया उन्मुखीभिः। उन्नतमुखाभिः मेघ०टी० १०
स्वागात्रवोपमर्जनाद्दसंयोगोपधाद्दिति वाङीप्। मुग्धसिद्धांगनाभिः। सिद्धानां देवयो
निविशेषाणां अंगनाभिः। मुग्धासुंदरमूढयोरिति विश्वः। चकितचकितं चकितप्रका
रं यथा तथा। प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः। दृष्टोत्साहः। दृष्टसन्नाहः। मद् सरसासंडाः।

नियूलाः स्थलवेतसा यस्मिन् तस्मात्‌वा निरेक विनेदेस्मात् निचुलः स्थलवेतस इति शब्दार्थः
वे। अर्थात् तस्मात् स्थानात्‌ श्रमात्‌ पथि नभोमार्गे दिङ्नागानां दिग्गजानां स्थूलाये हस्ताः करा
स्तेषामवलेपान् आक्षेपान् परिहरन् हस्तानदन्तेनेदस्या के मकरयोरिति विश्वः। उ
दङ्मुखः सन् उच्चलकाया उदिच्यां दिशासाय। खमाकाशं प्रति उत्पत। उत्क्षिप्तं अत्रेदम
र्थांतरं ध्वनयति। रसिकोन नुको नाम कविः कालि[illegible] महाध्ययः। परापादितानां का २
लिदासप्रबंधदूषणानां परिहर्ता यस्मिन् स्थाने तस्मात् स्थानाउदङ्मुखो निर्दोषत्वात्।
उन्नतमुखः सन् दिङ्नागानाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान् हस्तविन्या
सपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन्। अवलेपस्तु गर्वे स्यात् लेपने दूषणेपि चेति विश्वः। अ
द्रेः कल्पस्य दिङ्नागाचार्यस्य शृंग प्राधान्यं। शृंगं प्राधान्यसान्वोश्चेत्यमरः। हरति
किंस्विदिति सिद्धैः। सोरस्वत सिद्धैर्महाकविभिः अंगनाभिः विस्मृता दृष्टोत्साहः सन् रवमुत्पत उर्ध्वं

प्र२

र्भवेति। स्वप्रबंधुमात्मानं प्रवर्तिकस्य कस्य चिदिति। संसर्गतो दोषगुणा भवंतीति इत्येतन्मृषा
येन ॥ कुलाशयैः [illegible] स्थिवान्तु कूलं निचुलं भवंतमात्मानमपवहंतीति सिंधुवेगा तु इत्येतत्ली
कनिर्माणनस्यक वेनिचुलसंज्ञेमाकः ॥१४॥ रत्नेति॥ ॥रत्नछायानां पद्मरागादिमणि
प्रभाणां व्यक्तिकरो मिश्रणमिव प्रेक्ष्यं दर्शनीयं। आखंडलस्येंद्रस्य धनुःखंडमेतत्
एतद्धीति हस्तनिर्देशो विवक्षितः। पुरस्तादग्रेव ल्मीकाग्रात् वामलूर व्यवहारा वाम
लूरस्य नाकुः वल्मीकं पुंनपुंसकमित्यमरः। प्रभवतीति आविर्भवति येन धनुःखं माषनप
डेन तेन वपुः श्यामं श्यामलं वपुः। स्फुरितरुचिना उज्ज्वलकांतिना बर्हेण पिच्छेन। पिच्छ
बर्हेणी नपुंसकं इत्यमरः। प्रभवति। आविर्भवति येन धनुःखंडेन तेन वपुः श्यामं श्याम मेघदूत सं
लं वपुः। स्फुरितरुचिना उज्ज्वलकांतिना। बर्हेण पिच्छेन। पिच्छबर्हे नपुंसके इत्य
मरः। गोपवेषस्य विष्णोर्गोपालरूपस्य कृष्णस्य इव श्यामं वपुरिव अतितरां कांतिं ११

शोभां आपत्स्यते प्राप्स्यतीति॥ त्वय्यीति॥ ॥कृषेः कर्मणः फलं सस्यं त्वयि अधिकरणे वि
वक्षायां सप्तमी॥ आयत्तं अधीनं। अधीनो निघ्न आयत्तः इत्यमरः। इति हेतोः प्रीतास्नि
ग्धैरत्न विभ्रमैर्माद्धैरित्यर्थः। भ्रूविकाराणां भ्रूविलासानां अनभिज्ञैः पामरत्वादिति शेषः
जनपदवधूनां पल्लीयोषितां लोचनैः पीयमानः सन् सादरं वीक्ष्यमाण इत्यर्थः। मालं मा
ना[illegible]रमं क्षेत्रं शैलप्रायं उन्नतस्थलं मालमुन्नतभूतलमित्युत्पलः। सद्यस्त[illegible]लं का५
मेव मारैर्हलैः कर्षणेन कर्षणेन सुरभि घ्राणतर्पणं। सुरभिर्घ्राणतर्पण इत्यमरः। य
था तथा आरुह्य तत्रानिरूप्येत्यर्थः। किंचित्पश्चात् व्रज गच्छ लघुगतिः सन्निविष्ट्वा तदि
ग्गमनः। सत्वाल घुच्छिप्रमरं द्रुतमित्यमरः। भूयः पुनरपि उत्तरेणैव उत्तरमार्गेणै
व व्रज गच्छ। तृतीया विकल्पेन प्रत्ययः। दिक्शब्द उपसर्गमानात् तृतीया। यथा कश्चित् व्य
कुळवस्त्रनामपतिः। कृत्वचिरहृते वैकलत्रेष्णविहृतात् क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थान कोत

त्रयोरिति विश्वः । पृथिवि दाक्षिण्यमनं गच्छयताननीचमार्गेण निर्गत्य पुनः स वधिमत्तं संचरतीन
दिति ध्वनिः ॥ १६ ॥ त्वामिति । आम्राः सन्ति कूटेषु शिखरेषु यस्य स आम्रकूटो नाम सानुमान्
पर्वतः । आम्रश्चूतो रसालः । कूटोऽस्त्री शिखरं शृंगमित्यमरः । आसारो धारासंपातः । धारा
संपात आसार इत्यमरः । तेन प्रशमितो वनोपप्लवो दवाग्निर्येन तं । उक्तोपकारमित्य
र्थः । अध्वश्रमेण परिगतं श्रान्तं त्वां साधु सम्यक् मूर्ध्ना वक्ष्यति वोढा । वहेर्लृट् । तथा
हि । क्षुद्रः स्वल्पोऽपि । क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे नृशंसे इति यादवः । संश्रयाय संश्रयणाय
मित्रे सुहृदि । अथ मित्रं सखा सुहृदित्यमरः । प्राप्ते आगते सति प्रथमसुकृतापेक्ष
या पूर्वोपकारपर्यालोचनया विमुखो न भवतीति तस्य तथोच्चैरुन्नतः प्रकारेणोन्न
तः स चाम्रकूटः किंपुनः विमुखो न भवतीति । किमु वक्तव्यमित्यर्थः । एतेन प्रथ
माक्रमते । प्रसौ [illegible] नानाकार्यसिरा । तीति [illegible] चितं । तदुक्तं निमित्तदाने । प्रथम । मेघ०टी० १२

वस्येयस्मै [illegible] तस्मान्निरपेक्षनिश्चितं भवति या चामनस्यथ च श्रुतं भवमिति ॥ १७ ॥ छन्ने
ति ॥ ॥ हे मेघ परिणतैः परिपक्वैः फलैः द्योतन्त इति तथोक्तैः । आषाढे वनचूताः फलन्ति
पच्यन्ति मेघवातेनेत्याशयः । काननाम्रैर्वनचूतैः छन्नोपान्तः आवृतपार्श्वः । वन आम्रकू
टाद्रिः स्निग्धवेणीसवर्णे मसृणकेशबन्धच्छाये श्यामवर्णे इत्यर्थः । वेणी तु केशबन्धे जलस्रु
तौ इति यादवः । त्वयि शिखरं शृंगं आरूढे सति । यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सप्तमी
। मध्ये श्यामः शेषमध्यादन्यत्र विस्तारे परितः पाण्डुः हरिणः हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरित्य
मरः । भुवः स्तन इव । अमरमिथुनानां खेचरयुग्मानां प्रेक्षणीयां दर्शनीयामवस्थां
दशां नूनं सम्यक् त्वं यास्यति प्राप्स्यति । मिथुनग्रहणं कामिनामेव स्तनत्वेनोत्प्रेक्षा
योग्यं भवतीति लक्षयति । यथा रतिपरिश्रान्तः कश्चित्कामी कामिनीकुचकलशे विश्रान्तस्त
ष्ठिति । तद्वद्भवानपि भुवो नायिकायाः स्तन इति ध्वनिः ॥ १८ ॥ स्थित्वेति ॥ ॥ वनेचरन्तीति वन

वराः। तत्पुरुषे सति वकुलमिति वकुलग्रहणाद्धुकन भवति। तेषां वधूभिर्भुक्ताः
कुंजा लतागृहाय त्रयस्मिन्नानिकुंजकुंजौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरइत्यमरः। तत्र
तेन यन विनोदोस्तीत्यर्थः। तस्मिन्नाम्रकूटे मुहूर्तमल्पकालं न तु चिरकालं। कार्य
विरोधादिति भावः। मुहूर्तमल्पकालेप्यातघटिकाद्वितयेपि चेति शाश्वतार्णवे। स्थित्वा
विश्रामं तोयोत्सर्गेण वर्षा तत्केन वर्षेण तु नतरगतिर्लाघवादिति द्रुततरा। से
गतिः सन्नतस्मादाम्रकूटात्परमनंतरं तत्परं वर्त्म मार्गं तीर्णः। अतिक्रांतः। उ
पलैः पाषाणैर्विषमे विध्यपादे। पादाः प्रत्यंतपर्वताः। पादाः प्रत्यंतपर्वताइत्यमरः। वि
शीर्णां विसमंततो विस्तृतां। एतेन कस्याश्चिकासुकाः प्रियतमश्वरणपतितेति पिध्वन
तेरेवांनर्मदां। रेवातुनर्मदासोमोद्भवामेकलकन्यकेत्यमरः। गजस्यांगे शरीरे भ
क्त्याे रचनाः रेषाः इति यावत्। तत्कि निर्यंत्रणेभ्य गेरचनायामिति शाश्वतार्णवोना मेघ०टी० १३

सन्तृप्तवमनश्च्युतस्य तेर लाभर यर

सांद्रैर्दैर्नातिर्विरचितां तति शृंगारं इव सितमिव। तति भतिंगशृंगारे जातो भस्मनि
संपदीति विश्वः। उद्यति। स्वयमपि महांस्तेकौतुकलाभे इति भावः। श्र्यंत स्मा इति हे श्वेति
मेघ वांतवृष्टिकृदिणवर्षः। स्वर्गे नवमेननश्यति। वांतेस्त्वआदिनश्चेति वकाराादि वकारादि२
र प्रतिषेधः। तिक्तैः। सुगंधिभिः। तिक्तो रसवादिश्च। तिक्तोरसे सुगंधौ चेति विश्वः। वनगज
मदैर्वासितं सुरभितं वा चितं वा रिमवद्विंध्यमलयागजानां प्रस्रवानगाइति विध्यस्यग
जप्रसववत्वादिति भावः। जंबुकुंजप्रतिहतरयं प्रतिबंधवेगं सुखपेयमित्यर्थः। अनेनन
घू कं कषायत्वमाच ध्वन्यते। तस्मारे वायास्तोयं आदाय गच्छेः। अजेः हेघनमेघ अंतः सा
रो बलं यस्य तं त्वां अनिलः। आकाशवायुः शरीरवायुश्च ध्वन्यते। तुलयितुं न शक्ष्य
ति। शक्तोन भविष्यति। तथाहि रिक्तो तसारश्च्युतः। सर्वोपि लघुरगुरुर्भवतीत्यर्थः। द
र्णाभा स्वत्वागौरवाय अप्रकंपत्वाय भवतीत्यर्थः। आदौ वमनश्रोधितस्य पुंसः पथ्यादि

श्लेष्मशोषणाय लघुतिक्तकषायांबुपानात् लघुबलस्य वातःप्रकोपःस्यादिति। यथा वा
ग्भटः। कारव्याश्च हिमास्तस्य विशुद्धः श्लेष्मणोहिताः। किंज्ञातिक्ताः कषायाः। वातेनि
सर्गाः कफापहाः। तत्कृतैः समात्मातपेयादंपथ्यं रोगिन्नः। वातादिभिर्नबाधा स्यात्। इं
द्रियैरिव योगिन इति। ॥नीपमिति॥ ॥सारंगाः मतंगजाः कुरंगा वा। सारंगश्चा
तके भृंगे कुरंगे च मतंगजे इति विश्वः। अर्धरूढैरेकदेशोद्गतैः केसरैः किंजल्कैः हरि
तं कपिशं पालाशश्यामपालाशोहृतो हरिदित्यमरः। श्यामस्यात्कपिशो धूम्रः धूम
लेः कृष्णलोहिता वित्यमरः। हरितं चतत्कपिशं च हरितकपिशं। वर्णो वर्णेनेति
समासः। नीपं स्थलकदंबकुसुमं नीपः स्थलकदंबके नीपः स्यात् पुलकः श्रीमान्
प्राहूषेण्यो हरिप्रिय इति शब्दार्णवे। दृष्ट्वा संप्रेक्ष्य वेदिवेति। यावत् तथा कच्छेष्वनूप मेघ०टी०
प्रदेशेष्वनु कच्छं। अव्ययं विभक्तीत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। जलप्रायमनूपं १४

अथ२

स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविध इत्यमरः। आविर्भूताः प्रथमाः प्रथमोत्पन्नाः मुकुला यासां ताः कंदली
र्भूकदलीः। द्रोणपर्णीः स्निग्धकंदाः कंदलीतिकदलपादिति शब्दार्णवे। जग्ध्वा भक्षयित्वा
। अदोजग्धिर्ल्यप्तिकितीत्यदेर्जग्धिरादेशः। अरण्येष्वधिकसुरभिं सुनिघ्रेण तर्पणं गन्धा
रणेष्विति पाठे दग्धमिति अधिकरणविशेषणं। अथवा वनस्थानां किंज्ञा कंदलीश्च दग्धेष्व
रण्येषु। उर्व्याः भूमेर्गंधं आघ्राय जललवमुचः। उदबिंदुमुचः सारंगास्ते मार्गं सूचयिष्यंति
अनुमापयिष्यंति। अत्र तत्र दृष्ट्वा इत्यादि कार्यानीपकुसुमादिदर्शनेन। तत्र तत्र वर्षा दृष्टमिति
हेतुर्निरनुमीयत इत्यर्थः॥२१॥ अंभ इति॥ ॥प्रक्षिप्तमपि व्याख्यायते। अंभो बिंदूनां
वर्षोदबिंदूनां ग्रहणे सर्वं सहायतितमंबु चवातकस्येति। स्पष्टोदकस्य तेषां रोगा
दे उवा आंतरालम्बस्वीकारे चतुरान् वातकान् वीक्ष्यमाणाः। कौतुकान्न्यशांतः अश्वेण

य२
पः श्रेणयोन्नता। श्रेणीन्नताः बकपंक्तीः॥ अमूर्तनन्ना वेत्रिः ऊगति आदय इति समा
सः॥ अथवा। अश्रेणयः श्रेणयः कृताः। श्रेणीकृताः। अत्रापि त्वर्थे विवक्षायां सर्वत्र समा
२३ सः। अर्थमात्रविवक्षायां तु श्रेणयः कृता इति निरितिसमासः॥ बलाकाविसंकं
टिका। परिगणनया एकादेति स्विद इति संख्यानेन निर्दिशंतो हस्तेन दर्शयंतः॥ सिद्धाः स्त्र
नितसमये वरुडितकालो सोकं अनितकं गर्भवकानि प्रियसहचरीसंभ्रमेणालिं
गिता निश्चामाद्यसनयं प्रहाणा श्लेषसुखमनुभूयेत्यर्थः॥ वां मानयिष्यंति च त्रिमि
र्तैतचास्सुखनाम्नस्येति ताव॥ २२ उत्पस्यामीति॥ ॥ हेम खे मेघ्य। मत्प्रियार्थं यियासो मेघ-टी-०
नयात् तं द्विज्ञे। नद्युद्भिप्रमकंदुकितमिव सुमरः॥ पियासोःपोत्रमिष्टो॥ यानेः सनंता १५
त्प्रत्ययः। तेतव कुकुभैः कुटजकुसुमैः सुरभौ सुगंधिनिकक्कनं कुटजोर्जुन इति॥
शंशासविो२

पर्वते पर्वते विश्रामायां विरुक्तिः। कालक्षेपं कालविलंबं। दे पालंबो निदाथामिति विश्वः। उ
त्पश्या मिउसे दे विलंबहेतुं दर्शयन्नाशु गमनं प्रार्थयते शुक्लेति। सजलानि मान नंदवा
ष्पाणि। नयना निर्येषां ते। शुक्लापांगैः मयूरैः। मयूरो बर्हिणो बर्ही शुक्लापांगः शिखावल इ
तियादवः। केकाः स्ववाणी। केकावाणी मयूरस्येत्यमरः। स्वागती तत्र स्वागतवचनी कृत्वा प्र
त्युद्यातः प्रत्युद्गतः। सन्नाति ध्यमित्यर्थः। न वानु कथमपि यथा कथं चिद्गंतुं गा। उंच वस्येत
उद्दुजीत। प्रार्थनायां लिङ्। शेषेप्रथम इति प्रथमपुरुषः। शेषः श्वायं भवेद्धे। दोपुष्पदस्स
उद्वृत्यतिरेकाल्स्वागतीकृत्य केका इत्यत्र केकास्वारोप्यमानस्य स्वागतवचनस्य प्रस्तु
तमनोपयोगात्परिणामालंकारः। तदुक्तं मलंकारसर्वस्वे। आरोप्यमानस्य प्रकृतोपयोगि
त्वेपरिणाम इति। २३ पांडुरिति॥ ॥ हे मेघ त्वय्यासन्ने सति। संनिकृष्टे सति। दशार्णा नामक
जनपदाः स्व चिरिन्नैः। सूचिषु मुकुलाग्रेषु भिन्नै विकसितैः। केतकी मुकुलाग्रेषु स्वविस्प

निर्माण२

दिति शब्दार्णवे। केतकैः केतकीकुसुमैः पाण्डुच्छायाः उपवनानां वृतयः कंटकशाखावरणा
नि येषु ते तथोक्ताः। प्राचीनां प्रांततो वृतिरित्यमरः। तथा गृहबलिभुजां काकादिग्राम्यप
क्षिणां नीडारंभैः कुलायनिर्माणैः। कुलायो नीडमस्त्रियामित्यमरः। चित्ताया इमानि चै
त्यानि रथ्यावृक्षाः। चैत्यमायतने बुद्धबिंबे चोद्देशपादपे इति विश्वः। आकुलानि संकी
र्णानि। ग्रामा ग्रामेषु चैत्यानि येषु ते तथोक्ताः। तथा परिणतैः परिपक्वैः फलैः श्यामानि यानि
जंबूवनानि तैरंतारम्याः। हंसा वयवे रम्ये समामावंत इति शब्दार्णवे। तथा कतिपये
ष्वेव दिवसेषु स्थायिनो हंसा येषु ते तथोक्ताः। एवंविधाः संपत्स्यंते भविष्यंति। [illegible] युव पो४
तिस्तोककतिपयेत्यादिना कतिपयशब्दस्योत्तरपदत्वेपि न तच्छब्दस्योत्तरपदत्वमस्त्येस मेघ०टी०
ग्रास्त्रस्य प्रायिकत्वात्। २४ तेषामिति॥ ॥दिक्षितप्रसिद्धविदि [illegible] तिलक्षणं नामधेयं २६
यस्यास्तां लक्षणं नाम्नि चिह्ने चेति विश्वः। तेषां दशानां संबंधिनीं धीयते स्यामिति

लक्ष्म२ त्रौ२

स्थानीकरणाधिकरणयोरिति ल्युट् [redacted] तद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यत इति वक्ष्यावास्म
म। राजधानी राजधानी। तां राजधानीं प्रधाननगरीं। प्रधाननगरी राज्ञो राजधानीति कथ्य
त इति शब्दार्णवे। गत्वा प्राप्य सद्यः। कामुकत्वस्य विलासितायाः। विलासी कामुकः कामी स्त्री
पर इति रत्नेः। पर इति शब्दार्णवे। अविकलं समग्रं फलं प्रयोजनं लब्धा लप्स्यते त्वयेति शेषः। मिवे
कर्मणि लृट्। कुतः। यस्मात्कारणात् स्वादु मधुरं चलोर्मि यस्यास्तच्चलोर्मितरंगितं वेत्रव
त्या नाम नद्याः पयः सभ्रूभंगं भ्रुकुटियुक्तं दशनपीड्येति। तीरः। मुखमिवाधरमिव स्थितं।
तीरोपांते तटप्रांते [illegible] यस्मात् स्तनितं गर्जितं तेन सुभगं यथा तथा स्तनितशब्देन मणित
मपि ध्वन्यते। उच्चमुच्चलितं केंगनामिकं कूजनं स्तनितं मध्यघोषं बद्धेति लक्षणात् पास्य
सि पिबसि। लट्। कस्मिन्नामधरस्वादः। सुरतादिति रिस्मितं इति सा दे। २५ नीचैरि
ति॥ ॥हे मेघ तत्र विदिशासमीपे विश्रामा विश्रमः खेदापनयः। भावार्थे प्रत्यये न स

णवहेतुः। तस्य विश्रामहेतोर्विश्रामकारणात् विश्रामार्थमित्यर्थः। षष्ठी हेतुप्रयोगे इति
षष्ठी। विश्रामो विश्रमो वा। नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेरिति पाणिनीये वृद्धिप्रतिषेधे पि वि
श्रामो वेति चांद्रव्याकरणे विकल्पेन वृद्धिविधानादुपसिद्धिः। प्रौढपुष्पैः कुकुसुमैः कु
दंबैर्नीपवृक्षैः। त्वत्संगात्पुलकाङ्कुरमस्य संजाता। त्वत्संपर्कात्पुलकितं तमिव स्थितं तारकादि
त्वादितच् प्रत्ययः। नीचैरित्याख्या यस्य तं नीचैराख्यं नाम गिरिमधिवसेः। गिरौ व
सेरित्यर्थः। उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वं। यः नीचैः गिरिः पण्याः क्रेयाः स्त्रियः पण्यस्त्रि
यो वेश्यास्तासां। वारस्त्री गणिका वेश्या पण्यस्त्री रूपाजीवा। नीतिशाश्वतो हि तासां रतिषु च परि
मलः गंधविशेषः। विमर्द्दोत्थे परिमलो गंधे जनमनोहरे इत्यमरः। तमुद्गिरंति आविष्कु मेघ०टी०
र्वंति। इति तथोक्ताः। नितैः शिलावेश्मभिः। कंदरैः नागराणां उद्दाम उत्कटानि यौवनानि २५
प्रथयति प्रकटयति। उत्कटयौवनाः कविदनुरक्ताः स्वांगनाविस्रंभविहारकांक्षिणः मा

६
श्रांत्वा दयित्या निशीथसमयेकं वनविविक्तं देशमाश्रित्य रमंते। न चात्र बकुलमस्तीति प्र
सिद्धिः। अत्र नागरिकवृत्तगुणार्थं वा नो उद्गुणावहः। अत्र फलकाव्यस्यादितिशोभाकर एव
न दुक्तं। दंडिना। निष्ठ्यूतोद्गीर्णवांतादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयं। अतिसुंदरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां
विगाहते इति। २६ विश्रांतः इति। विश्रांतः सन् व्रज नीचैर्गिरौ विनीतश्रमः सन् व्रज अथ वि
श्रांतेरनंतरं विविक्तेरण्ये या। नद्यस्तासां तीरेषु जातानि स्वयंरूढानि अकृत्रिमाणीत्य
र्थः। मदनदशे निपातेत्तु पुमान् स्त्रियेत्येकशेषोद्भवीरं। उद्यानानां आरामाणां संबंधी
यु नि यूथिकाजालकानि मागधी कुसुमकुलानि अथ मागधी गणिका यूथिकांबष्टेत्य
मरः। कोरकजालकमुकुलकलिका कुड्मलानि तुल्यानीति हलायुधः। नवजलकणैः नी
सिंचिन्नाभिषिंचन् इति। व्रजंसिंचत् तेराकरणार्थे वात। इवई वास्यकर्णस्य चोयम्भ
वहणं। तच्च इवच वस्य कर्मत्वं। यथा रंत। मत्का कुमारी पुष्पलावी निश्चेत्यस्यु रवैनि पिचंतनि
वी५ वा

द्वी

मृतौ च चीला दिएवं किरत्या[illegible]नामपि रजः किरति मकरंदः अथवा किंन्वयोर्वृक्षा संलाजे पौ
रयोषित इत्यादि ध्वर्थे नद्याश्रयणेन रजोलालानादीनां द्वरणेपि गमयितव्यो। तथागं उ
योः कपोलयोः स्वेदस्यापनयनेन प्रमार्जनेन याकृष्णा पौरी[illegible]। तिरादि त्वा र उत्पलस्य ।।नया
त्ना४ क्रांतानि क्रांतानि कर्लीत्मना नियेषां ते[illegible]षां। पुष्पाणि तु नंतिर तिपुष्पलावः पुष्पलावि
कास्त्रियः ।। कर्मण्यण्। दिद्रुणेत्यादिना डीप् ।।तासां मुखानि तेषां छायया ।।अनातप
स्पर्शनात् कांतिदानेन चध्वन्यते। छाया च नातपे। कांता वितत्समरः। कामुकैनातक्रामिनी दशी५
नां मुखविकासो भवती तिभावः ।। क्षणपरिचितः ।। क्षणं स्पृष्टः सन्न तु चिरं। गच्छ अज
।२७।। वक्र इति। उत्तराशां उदीचीं दिशं प्रस्थितस्य नवतः पंथा उज्जयिनीमार्गो वक्रोऽप मेघ०टी०
दपि हरोयथपीत्यर्थः। विंध्ये उत्तरवाहिन्यानि र्विंध्यया पश्चिमरतियपो वक्रे बंध
थातथापि उज्जयिन्या विशाला नयरस्य विशाला उज्जयिनी समेत्यमरः। सौधानामुत्संगे २८

रार

पुष्पपरिभागेषु प्रणयः परिचयः। प्रणयः स्यात्परिचये याञ्चायां सौहृदेपि चेतियादवः। तस्यावि
मुखः पराङ्मुखो मास्म भून्न भवेरित्यर्थः। स्मोत्तरे लुङ् चेति च कारात्[illegible]दार्थे लुङ्। न माङ्यो
गैइत्यडागमप्रतिषेधः। तत्र उज्जयिन्यां विद्युद्दाम्नां विद्युल्लतानां स्फुरितेभ्यः चकितैः चलितैः
ला लोलापांगैः श्रृं चलकटाक्षैः पौरांगनानां लोचनैः। नयनैर्न रमसे यदि तर्हि वंचितः प्रतारितः स्याः
जन्मवैफल्यं भवेदित्यर्थः ।२८ संप्रति उज्जयिनीं गच्छतस्तस्य मध्येमार्गं निर्विंध्यासंबंधमाह।
वीचीति ।। हे सखे पथि उज्जयिनीपथे वीचिक्षोभेन तरंगचलनेन स्तनितानां मुखरा
कवीरिका ।। विहंगानां हंसादीनां श्रेणिपंक्तिरेव कांचिगुणो यस्यास्तस्याः स्खलितेन उपल
स्खलनेनामंदस्खलितेन च सुभगं यथा तथा संसर्पंत्याः प्रवहंत्याः गच्छंत्याः तथा दर्शिता
प्रकटिता आवर्ता नाभिरेव नाभिर्य[illegible]स्तस्याः स्यादावर्तो भसां भ्रम इत्यमरः ।। निः
क्रांता विंध्यान्निर्विंध्या नाम नदी। निराद्यः क्रांताद्यर्थे पंचम्येति समासः।। द्विगुणा स्याम

स्मार

चालमितादिनां परवद्धिंगताप्रतिषेधः॥ तस्मान्नद्याः संनिपत्य संगतरसो जलं मस्तु तरेयस
मः॥ अन्यत्र रसेन शृंगारेण अभ्यंतरो न रंगो नं ॥स वथा रसमनु भवेत्यर्थः॥ शृंगारा
दौ जले वीर्ये सु रसो विषे शृक्रयोः॥ सरास्वादे च रसं प्राहुरिति विश्वः॥ स्त्रीणां तु तस्याः
नामंतरेण कथं तत्रानवासुज्यते इत्यत आह॥ स्त्रीणामिति॥ स्त्रीणां प्रियेषु विषये
विभ्रमो विलासः स एव आद्यं प्रणयवचनं प्रार्थनावाक्यं हि नहि स्त्रीणामेषा स्वभावो य द्वि
लासैरेव रागप्रकाशनं न तु कंठगतरतिभावः॥ विभ्रमः श्वान नाभि संदर्शनादिलक्षणं वा॥
२९॥ निर्विंध्यायाः प्रथमवाह॥ ॥वेणीति॥ अवेणी वेणीभूतं वेण्याकारं प्रतनु स्तोकं च सलिलं
यस्याः सा तथोक्ता वेणी भूतकेशपाशोति॥ तधन्यते रुंदंतीति रुंदाः॥ इगुपधलक्षणः मेघ० टी०
कः प्रत्ययः॥ तटेरुहा रूढा वेतरवः तेभ्यो भ्रंशपंतीति तथोक्ताः जीर्णपर्णैः शुष्कपत्रैः १८
पांडुछायापांडुवर्णाः अतएव हेसुभग विरहावस्थया शर्वैक प्रकारया कारणेन व्यतीतस्य एना

वंतं कालमतीत्य गतस्य प्रोषितस्येत्यर्थः॥ तेन त्वमेनां गच्छसु मनगत्वां रूक्षतां सिंधुं तेरवपदस्यचेति
उत्तुयपदवृद्धिः व्यंजयंती प्रकाशयंती सख्युः त्वं गोयमंगना कामयंत इति भावः॥ सा एवं
कासिंधुर्नदी निर्विंध्या। स्त्रीनद्यां नाम नदे सिंधुर्देशाब्धिनदेषु भेगजे इति वैजयंती। येन विधिना व्या
पारेण कार्श्यं त्यजति स विधिस्त्वयैवोपपाद्यः संपाद्यः कर्तव्य इत्यर्थः॥ स विधिरेकत्र दृष्टिरन्य
त्र संभोगस्तत्स्वभाव संधनवा कौर्श्यस्येति भावः॥ इयं च पंचमीनामावस्था॥ उक्तं च रतिरहस्ये
नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासंगस्ततस्तस्य संकल्पः॥ निद्राच्छेदस्तनुता विषय निवृत्तिस्त्रपानाशः॥
उन्मादो मूर्छा मृतिरित्येताः स्मरदशाः दशैव स्युरिति॥ ता मती तस्ये तिपाठमाश्रित्य सिंधुर्नाम
नद्यंतरमिति व्याख्यानं तु सिंधुर्नाम कश्चिन्नदः॥ काश्मीरदेशे स्थितः॥ नदीं तु नापि नास्तीत्यु
पेक्ष्यमित्याचक्षते ३०॥ प्राप्येति॥ ॥ विदंतीति विदाः॥ इगुपधलक्षणः कः प्रत्ययः॥ उकसो वि
द्यास्थानस्य विदांः कोविदाः उकारेतु हेष्यो दरादित्वात्साधुः॥ उदयनस्य वत्सराजस्य

कथानां वासवदत्ताहरणप्रवृत्तोपाख्यानानां कोविदाः तत्त्वज्ञाः ग्रामेषु वृद्धा यस्ते तान् अवंती
न्नामजनपदान् प्राप्य तत्र पूर्वोद्दिष्टां श्रीविशालां सौधोत्संगं प्रणयविमुखो मास्म भूरुज्जयि
न्याः इत्युक्तामित्यर्थः ॥ श्री विशालां संपत्कां शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीरिव प्रहृष्टपते इति शा
श्वतः ॥ विशालां पुरीमुज्जयिनीं ॥ विशालोज्जयिनी समेत्यमरः ॥ अनुसर व्रज कथंभूतां दिवस्थितां
सुचरितफले पुण्यफले स्वर्गोपभोगलक्षणे स्वल्पीभूते अत्यल्पावसिष्टे सतीत्यर्थः ॥ गां इलांग
तानां गोरिलानाकिनीकमेत्यमरः ॥ शेषैः पुनरपि नरलोकभाजामित्यर्थः ॥ स्वर्गिणां स्वर्गव
तां जनानां शेषैः स्तुकं वसिष्टैः ॥ सुकृतैः हृतमानीतं स्वर्गाधिष्ठितं कर्मशेषाणां स्वर्गे दान
धर्मपुनानादिनां वः ॥ कांतिरस्यास्तीति कांतिमत् उज्ज्वलं सारवत्तमित्यर्थः ॥ एकं नूकं दन्त मेघ०टी०
ताएके मुख्यान्ये केवला इत्यमरः ॥ दिवः स्वर्गस्य खंडमिव स्थितमित्यर्थः ॥ एतेनाकों २०
नसंकल्परलोकनगरसौनापसारचमूरुजयिन्या बज्यते ॥ श्रदी वीक्रुवन्निति ॥ ॥ ॥ ३०
सौ०२ घ०१

वि
शिप्रावाताः प्रत्यूषेषु अहर्मुखेषु प्रत्यूषो ऽहर्मुखं वसाविति विश्वः ॥ पटु स्फुटं मदकलं मदेन अव्यक्त
मधुरं कलो तु मधुरास्फोटे कल इत्यमरः ॥ सारसानां पक्षिविशेषाणां ॥ सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्क
राह्वः इति यादवः ॥ यद्वा सारसानां हंसानां च कोगः ॥ सारसो हंस इति शाश्वतः ॥ कूजितं रुतं दीर्घी
कुर्वन् संभावयन्नित्यर्थः ॥ पुनः तं शब्दानुबद्धीरिति भावः ॥ एतेन प्रियतमस्य चाटुवाक्या
जि नुकारित्वं शिप्रापक्षिरुतं दीर्घीकुर्वन्नव बाहुल्यमिति गम्यते ॥ स्फुटितानां विकसितानां
कमलानां आमोदेन परिमलेन सह या मैत्री संसर्गः तेन कषायः सुरभिः ॥ रागद्रव्ये कषायोस्त्री
निर्यासे सौरभे रसे इति यादवः ॥ अन्यत्र विमर्दे गंधी त्यर्थः ॥ विमर्दोत्थे परिमलो गंधे जनमनो
हरे आमोदः सो तिनिर्हारी त्यमरः ॥ अंगानुकूलो मांद्यात् सुखस्पर्शः ॥ अन्यत्र गाय[illegible]लिंगनद
नगात्रसंवाहन इत्यर्थः ॥ नवभूतिनावोक्तं ॥ अशिथिलपरिरंभेदत्तसंवाहनानीति संबाधते
परतः श्रांता ॥ प्रिये ॥ यतः कदिरे स्वस्मृति संभोगांते मम समुचितो हस्तसंवाहनानामिति ॥ शिप्रा

नाम
कामिनं प्रत्यासन्नदीतस्याः वातः शिप्रावातः। शिप्राग्रहणं शैत्यद्योतनार्थं प्रार्थनासुकृतया
त्वात्तत्र चाटूनि करोतीति स्मितथोक्तः। पुनः सुरतार्थं प्रियवचने प्रयोक्ते स्मर्थः। कर्म गधरः।
प्रियतमो वल्लभ इव स्त्रीणां सुरतग्लानिं हर्षे रसखेदं हरति नुदति। चाटुक्तिर्निर्विस्मृत
पूर्वखेदाः स्त्रियः प्रियतमप्रार्थनां सफलयंतीति भावः। प्रार्थनाचाटुकारः। स्वं उत्ताना
यिकाननेतिमाख्याने क्रियमाणे सुरतग्लानिहरणं न संभवतीति तस्याः पश्चात्तु सुरत
ग्लानिहरणं तु नेदानीं। तेन कोपशमप्रार्थनायां चाटुवचनं साध्यमिति केचित्तन्न विवेकेना
ज्ञाते न्यासं विलतिस्वं उत्तिर्घ्यां कषायितेति व्याप रूपके। अस्ततापरं किमपि श्लोकत्रयं
प्रास्वायते॥ सारानिति॥ ॥यस्यां विशालायां कोटिशो विपणिषु रचितान् संचितान् वी मेघ०टी० २२
थिकासु पणयविपणिः पण्यवीथिकेत्यमरः। इदं विशेषणं यथा विगंय[illegible] वन्संप
द्यते। तारान् शुद्धान् तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तले शुद्धमौक्तिके इति विश्वः। तरलगुटिका

२२

न्मध्यमणीन् तमसायन्नान्तरं जोहार मध्यग इत्यमरः। पिंडे मणौ महारत्ने गुटिका बद्धपारद इति वि
श्वः। हारान् मुक्तावलीः तथा कोटिशो नेकशः शंखान् शुक्तीश्च मुक्तास्फोटांश्च। शंखः शुक्ती। मुक्ता
स्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शंखः स्यात्कंबुरस्त्रियामित्यमरः। शिष्पंबालतृणं तद्रूपामान्। शिष्पं बालतृ
णं घासो यवसं तृणमर्जुनमित्यमरः। उन्मुखप्ररोहान् उत्कृतररश्म्यंकुरान् मरकतमणीन् गरु
डरत्नानि तथा विद्रुमाणां च भागान् प्रवालखंडांश्च दृष्ट्वा सलिलनिधयः समुद्राः तोयमात्रमेवि
त्तशेषो येषां ते तथोक्ताः संलक्ष्यंते तथानुमीयंत इत्यर्थः। रत्नाकरादप्यतिरिच्यते रत्नसंपत्तिरि
ति भावः॥३३॥ प्रद्योतस्येति। अत्र प्रदेशो वत्सराजो वत्सप्रदेशाधीश्वरः। उदयनः प्रद्योतस्य नाम्नः
उज्जयिनीनायकस्य राज्ञः प्रियदुहितरं वासवदत्तां जह्रे जहार। अत्रस्थले तस्यैव राज्ञः प्रद्योत
स्य हेमं सौवर्णं तालद्रुमवनमभूत्। अत्र नलगिरिनामा इंद्रदत्तस्य दीयो गजः। दर्पान्मदान्स्तं
भमालानमुत्पाट्य उत्क्रांतः। उत्पत्य भ्रमणं कृतवान्। किंच इतीत्थं भूताभिः कथाभिरित्य

थः। अभिज्ञः पूर्वोक्तकथाभिज्ञः पूर्वोक्तकथाकोविदो जनः। आगंतून् देशांतरादागतान्। श्रित
निगमीत्यादिना उणादिकस्तुन्प्रत्ययः। बंधून् यत्र विशालायां रमयति विनोदयति। अत्र भाविका
लंकारः। तदुक्तं। अतीतानागतं यत्र प्रत्यक्षत्वेन लक्ष्यते। अत्यद्भुतार्थकथनाद्भाविकं तदुदा
हृतमिति। ३४ यत्रेति। हे मेघ यत्र विशालायां वाहा हयाः पत्रश्यामाः पत्रवच्छ्यामाः। अत एव दि
नकरहयस्पर्धिनः वल्गतो वेगतश्च सूर्याश्वकल्पाः। तथा शैलोदग्राः शैलवदुन्नताः। करिणः
प्रभेदात् मददानाद्धेतोः। त्वमिव वृष्टिमंतः। अग्र्यं नयंतीति अग्रण्यः। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्।
अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वेति वक्तव्य इति णत्वं। योधाग्रण्यो महाश्रेष्ठाः संयुगे युद्धे प्रतिदशमुखम
भिरावणं तस्थिवांसः स्थितवंतः। अत एव चंद्रहासव्रणेन रावणासिव्रणेन कृतान्येव अंकाः मेघ० टी०
श्चिह्नानि तैः चंद्रहासो रावणस्यासिः। मात्रेपि च क्वचिदिति शाश्वतः। प्रत्यादिष्टाभरणरुचयः। २२
प्रतिषिद्धभूषणकांतयः। शस्त्रप्रहारा एव वीराणां भूषणमिति भावः। अत्रापि भाविकालंकारः

रः। ३५ जालेति। जालोद्गीर्णैर्वातायनमार्गनिर्गतैः। जालं गवाक्ष आनाये जालके कपटे गणे
इति यादवः। केशसंस्कारधूपैः केशसंस्कारधूपैर्वनिताकेशवासनार्थैर्गंधद्रव्यधूपैरि
त्यर्थः। अत्र संस्कारधूपयोस्तादर्थ्येपि यूपदार्वादिवत् प्रकृतिविकारभावाभावात् अश्वघासादि
३४ वत् षष्ठीसमासो न तु चतुर्थीसमासः। उपचितवपुः परिपुष्टशरीरः। तु बंधोर्बंधोरिति वा प्री
त्या बंधुप्रीत्या भवनशिखिभिर्गृहमयूरैर्दत्तो नृत्यमेवोपहारो पायनं यस्मै स तथोक्तः। उपा
यनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदेति अमरः। कुसुमैः सुरभिषु सुगंधिषु ललितवनितानां सुं
दरस्त्रियः। ललितं त्रिषु धनिकवनेषु अस्याः उज्जयिन्याः लक्ष्मीः अध्वना अध्वगमनेन खे
दमध्वखेदं यथा अपनय। ३६ भर्तुरिति। भर्तुः स्वामिनो नीलकंठस्य भगवतः कंठस्येव
छविर्यस्यासौ कंठच्छविरिति हेतोः गणैः प्रमथैः गणस्तु गणनायां स्यात् गणेशे प्रथमे इति
शाश्वतः। सादरं यथा तथा वीक्ष्यमाणः सन् प्रियवस्तु महत्त्वपादपि प्रियत्वं भवेदिति भावः।

त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं। तद्धितार्थेत्यादिना समासः। पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो
वक्तव्यः। इति वचनात् स्त्रीलिंगताप्रतिषेधश्च। त्रिभुवनस्य गुरोस्त्रैलोक्यनाथस्य चंडी
श्वरस्य कात्यायिनीवल्लभस्य पुण्यं पावनं धाम महाकालाख्यं तन्नामस्थानं यायाः। गच्छेः।
विध्यर्थे लिङ्। श्रेयस्करत्वात् सर्वथा गंतव्यमिति भावः। उक्तं च स्कंदे। आकाशे तारकं लिंगं
पाताले हाटकेश्वरं। मृत्युलोके महाकालं दृष्ट्वा काममवाप्नुयात्। तन्न केवलं मुक्तिस्थान
मिदं किंतु विलासस्थानमपीत्याह। धूतेति। कुवलयरजोगंधिभिः। उत्पलरागगंध ए
वद्भिः तोयक्रीडासु निरतानामासक्तानां युवतीनां स्नानं स्नानीयं चंदनादिकरणे ल्युट्।
स्नानीयेऽलिप्तवे स्नानामित्यमरः। तैस्तिक्तैः सुरभिभिः कटुतिक्तकषायास्तु मेघ॰टी॰ म
सौरभेऽपि प्रकीर्तिता इति हलायुधः। भोगं भ्रमातिशयार्थं विशेषणद्वयं। गंधवत्या २३
नाम नद्यास्तत्तन्नामा मरुद्भिः धूतोद्यानं कंपितारामिति धाम्नो विशेषणं। ३५ अ
पीति।

हे जलद महाकालं नाम महेशं चंडीश्वरस्थानं अन्यस्मिन् संध्यातिरिक्तेऽपि काले
आसाद्य प्राप्य स्थितेन वस्थातव्यं त्वया स्थातव्यमित्यर्थः। कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी। यावत्
यावता कालेन भानुः सूर्यो नयनविषयं दृष्टिपथमत्येति आक्रमति। अस्तं याति स्थातव्यमित्यर्थः।
यावदित्यवधारणार्थे। यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे इत्यमरः। किमर्थमित्याह। कुर्वन्नि
ति। श्लाघनीयां प्रशंसां शूलिनः शिवस्य संध्यायां बलिः पूजा पटहतां कुर्वन् संपादयन् आम
न्द्राणां ईषद्गंभीराणां गर्जितानां अविकलं अखंडं फलं लप्स्यते। आस्यसि लभेः कर्तरि लृट्। म
हाकालनाथवा पटहत्वेन विनियोगात् गर्जितसाफल्यं स्यादित्यर्थः। ३५ पादन्यासेति। तत्र सं
ध्याकाले पादन्यासैः नयनापांगैः कणितावरणा रशनाः यासां ताः। तथोक्ताः। कर्मणि ते क
मकवातां कं गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि क्तः। लीलया विलासेन अवधूतैः कंपितैः रत्ना

नां कंकणमणीनां छायया कर्बुरवलिता वलयो यस्य चामरदंडस्य तेषां तैः । वलिश्चामरदंडे तेन रा
जविश्वप्रचर्मणीति विश्वः । चामरैः बालव्यजनैः क्लांतहस्ताः एते देशिन्नत्यसूचितं अतद्ध
क्तं । नृत्यसवश्रोरवक्तृक कंकणकवरवादिदंडिका चामरस्वजः । तीणां च वायत्र कथ्युन्नित्यं तं
देशिकं नेवेदिति । वेश्या महाकालनाथउपनृत्यंतो गणिकाश्चतोनखपदेषु नखक्षतेषु सुखा
न्सुखकरान् सुरतहेतोः सुखमिति शाश्वतः । वर्षस्याग्रबिंदून् प्राप्य च यिमधुकरश्रेणीदीर्घानि
कटाक्षान् अपांगान् आमोक्ष्यंति परैरुपलक्षितासंतानः सद्यः प्रसुपस्कुर्वंति इति भावः । कामिनी
दर्शनीयबलक्षणशिवोपासनाफलं सद्योजन्मसेरनिध्वनिः ॥३५॥ पश्चादिति । पश्चात् संध्याबल्पने मेघ॰टी॰
नृत्यं पशुपतेः शिवस्य नृत्यारंभे तांडवआरंभे प्रतिनवजपाकुसुमरक्तं प्रत्यग्रजपाकुसुमारुणं संध्या २४
यां भवं सांध्यं तेजो दधानः । उच्चैरुन्नतं भुजा एव तरवः तेषां वनं मंडलेनामंडलाकारेण निलीनः अ
भिव्याप्तः सन् कर्बुरकः । नवान्याः नवपञ्च
पञ्चाः ।१

पञ्चा । इदं वक्ष्यमाणं भवेत्सादिनाडी । वानुगागमश्वाशांतउद्वेगो गजाजिनभयं पयोस्त्वेत्रतनएस्ति
मितेनिश्चलेनयनेयस्मिन्कर्मणि तत् । उद्वेगस्त्वरिते क्लेशे भये मंथरगामिनीति शे
श्वाश्र्ये वो । भक्तिः पुज्येषु तु रागः । ना वार्थे क्तिन्प्रत्ययः । दृष्टद्दष्टा वा भक्तिर्यस्य स दृष्टभक्ति
:भवान्याः पत्न्याः उद्गोणितार्द्रयन्नागाजिनं गजचर्म । अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्रीमसमरः । त
त्र्यइछां हर निवर्तयिष्यमे वतस्माने भवेत्समर्थः । गजासुरमर्दनानंतरं भवांस्तदीयमार्द्र
जिनं भुजमंडले बिभ्राणो डंबंचकार इति प्रसिद्धिः । दृष्टभक्तिरिति दृष्टशब्दस्य स्त्रियां वपुरि
त्यादिना पुंवद्भावस्य उर्वर्जनात् । कृतः अस्त्रियादिष्टि निषेधात् । भक्तिशब्दस्य प्रियादि
षु पाठादिति तद्धेतत्वोद्यं दृष्टभक्तिरिति । दृष्टभक्तिः शब्दमाश्रित्य प्रतिविहिगणव्याख्या
ना । दृष्टभक्तिरस्य नपुंसकं पूर्वपदं अत्राद्यं न स्त्रीलिंगमा सूत्र परे दृष्टशब्दे लिंगविशेषस्यानुपका
रकत्वात् स्त्रीत्वमविवक्षितमिति भोजराजस्तु । भक्तौ धर्मसाधने स्थायामित्यनेन सूत्रे

नां

णेनुद्भूत इति धर्मार्थत्वेन वानीनक्षि रिति नवमाधूर्यांतु स्फिरमक्षि न वर्म्या मित्यारिमव
तीत्यारेति तदेतत्सम्यग्विवेचितमस्माभिः रघुवंशसंजीविन्यां हदनक्षितिज्येष्ठत्वत्त
स्मात् हदनक्षि रिति त्वत्रापि मतद्भेदेन सर्वपदस्य स्त्रीत्वेन नपुंसकत्वेनत्वे चरूपसिद्धि
रस्तीति स्थितं॥ धगइत्यां महाकालनानामेवाप्रकारमभिभ्रय पुनरपि नगरसंचर
मप्याह॥ गच्छंतीनामिति॥ ॥तत्रोज्जयिन्यां नक्तं रात्रौ रमणवसतिं प्रियतमवनस्थानं
गच्छंतीनां योषितमभिसारिकाणामित्यर्थः॥ सूचिभिर्भेद्यैरिति सांद्रैरित्यर्थः॥ तमोभि
रुद्धालोके निरुद्धदृष्टिप्रसारे नरपतिपथे राजमार्गे कनकस्य निकषो निघृत इति मेघ०टी०
वा सतया निकषस्तलगतेरेखा तत्सवत्स्निग्धं तेजो यस्याः तया त्रिषु स्निग्धं तु मसृणे २५
तां दे स्त्री रम्यक्लीवं तेजसीति शाश्वतः सौदामिन्या दिव्य एकादिक् सौदामिनी निविक्र
तेनैकदिगिति अणूप्रत्ययः तया॥ उर्वीं मार्गं दर्शय॥ किं तु तोयोत्सर्गस्तनिताभ्यां दृष्टि

गर्जिताभ्यां मुखरः शब्दायमानश्च मास्म भूः॥ कुतस्ता योषितो विक्लवाः भीरवः॥ ततो दृ
ष्टिगर्जितेन कार्यमित्यर्थः॥ नात्र तोयोत्सर्गस्तनितमिति ग्रहः॥ विशिष्टस्य स्तनितस्यापि
अनिष्टत्वात्॥ न च वर्षच्छेदपक्षे अल्पाच्तरमिति निपातशास्त्रविरोधः॥ लक्षणहेत्वोः क्रिया
यां इत्यत्र सूत्रे विपरीतनिर्देशेन पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वे॥ ज्ञापनादिति हेतुशब्द
स्य पूर्वनिपातव्यभिचारेण ज्ञाप्यते॥ अत एव काशिकायां प्रथमे वृद्धिरादैच् पूर्वव्यभिचा नि
रविक्रमिति॥ तां कस्यामिति॥ चिरं विलसनात् स्फुरणात् खिन्नविद्युत्कलत्रं यस्य स
त्वं वौ सुप्ताः पारापताः कलत्रवंयस्यां विवक्षायामित्यर्थः॥ पारापतकलरवः कपोत इत्य
मरः॥ भवनस्य वासस्तवास्य भवितव्या भवेतिभावः॥ कस्यांचित् भवनस्य वलभौ आच्छादन उपरि
भाग इत्यर्थः॥ आच्छादनं स्याद्वलभिर्गृहाणामिति हलायुधः॥ तां रात्रीं नीत्वा दृष्टे सूर्ये उदि
ते सतीत्यर्थः॥ पुनरप्यध्वशेषं वाहनमयेत्॥ तथा हि सुहृदां मित्राणामभ्युपेता अंगीकृता

अर्थस्य प्रयोजनस्य सत्ता क्रियायैस्तेऽस्यापेतमुरुद्द्ध्यीरित्यर्थः। सापेक्षत्वेपि गमकत्वा
त्समासः। सत्ताक्रियाद्दतयोः कार्यसिद्धिरूपितेत्रिविक्रितिथ्याद्दवः। सत्रः शचेति वकारागम
प्रानमंदायं तेरवल्नु नमुंहास्यबीतिते नविलवत्तेत्यर्थः। नाहितादिवान्नुस्यकविति
क्तप्र। वाक्यवित्वात्मनेपदं। तस्मिन्निति। तस्मिन्काले प्रत्यूषेकिंसूर्योदयकाले
प्रणयिभिः प्रियतमैः खंडितानां योषितां नायिकाविशेषाणां ज्ञातेन्यासमविहृति
षंडितेत्युक्तिकषायिते निदर्शरूपके। नयनसलिलं शांतं नेयं नेतव्यं। नयतिर्द्विकर्म
कः। अतो हेतोर्भानोर्वर्त्मत्यज। आशु शीघ्रं त्यज। तस्याश्चरकोमात्रूदित्यर्थः। विपक्षे अनि १०
ष्टमाह॥ सोपि भानुः नलिन्याः अंबुजान्यस्याः संतीति। नलिनी पद्मिनी॥ वृणे अंबुजे नलं प्रथ०टी०
नापुराद्दिस्त्रियामेनकेतु नस्त्रियामितशद्दः। तस्याः स्वकांतायाः कमलं स्वमुखमुम २६
मेव वदनं तस्मात्प्रालेयं हिममेवास्रं अश्रु हर्तुं शमयितुं प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः। नलि

न्याः स्वभर्तुः भानोः देशांतरनिर्गमनात्खंडितात्रमित्याशयः। ततस्त्वमपि करान्
अंशून्रुणद्धिरिति कररुत् तस्मिन्कररुधि मति हस्तरोधिनि सति। तिगम्यते। ब
लिहस्तांशवः कराइत्यमरः। अनल्पाभ्यसूयो अधिकविद्वेषः स्यात्प्रियेणरक्षाविघातात्
हृपानिदोषतश्च कामिनामिति भावः। किंच। ब्रह्माणं चार्कमीशानं विष्णुं वापि द्विषेज्जनः।
श्रेयांसि तस्य नश्यंति रौरवं च व्रजेद्ध्रुवमिति निषेधात्कार्यहानिश्चेति ध्वन्यते। गं
भीरायाइति॥ ॥गंभीरा नामैरित्युद्दारनायिका भण्यते अनुरक्त बाह्यदोषरहित
चेतसीव प्रसन्ने निर्मले पयसि प्रकृत्या स्वभावेन सुभगः सुंदरः। सुंदरेधिकनाम्नोस्तो
उदितवासरे उद्दीयां शौ श्रीमति स्यात्सुभग इति शाश्वतः। तेन व छायासु वात्मसो
पि प्रतिबिंबशरीरं वापि प्रवेशं लप्स्यते। साक्षात्प्रवेशमनिछोरपीति भावः। तस्मात्तद्धा
याहारापि प्रवेशावश्यंभाविवात्। अस्याः गंभीरायाः कुमुदवद्विशदानि धवलानि चटु

जानि त्रीश्रोणिशफराणां मीनानां उद्वर्तनानि उत्प्लुतानि तान्येव प्रेक्षितानि चलोकन
नि वाम बहुडलं श्रीक्षामितिशद्गः। एतदेवगंभीरायाश्चतुरागलिंगं। धैर्यभ्रष्टा
श्राप्योत्या दितियावत्। मोघीकर्तुं नार्हसि। नानुरक्तां विप्रलब्धुमर्हसीत्यर्थः। पुनर्नि से
तं तु किं श्वाति निसंदयितामकमप्रभसुंदरः। अवत्परक्तोयत्रेनरक्तो भुक्तो विसंच
ति॥ अथ तस्मादिति। हे सखे आसन्नानीरशाखी वेतसशाखायेनतत्तथोक्तं। अतएव
किंचित्पितकरधृतं हस्तावलंबितमिति स्फिनं समुत्कस्तवकोरोधस्तटमेव नितंबःक
टिनागोयेन तत्तथोक्तं। नितंबःपश्चिमे श्रोणिभागे इकटाविति यादवः। नीरं सलि मेघ० टी० १०
लं तस्याः गंभीरायाः सलिलमेव वसनं नीलं वरधवस्त्रं विरहतापनिवारणमि टी० २१
तिसमिद्धि। रुचौ वाच्यनीयत्वं बमानस्य पीतसलिलनारात्तसंमानस्यजप्र २५
नारूढस्येतस्मत्रने तव प्रस्थानं गमनं प्रयाणं कथमपि लब्धुं एवनाविलंब्यवे हेतु
माहो [stain] त्तानेति।

ज्ञातः स्वादः अनुभूतः रसः कः पुमान् विवृत्तं प्रकटितं कटिः तत्पूर्वं नागोयस्याः तां जघनं त्य
पृतकुटो हर्वशीरोणिनागापरांशायोरितियादवः। विहातुं त्यक्तुं समर्थः नश्शक्त इत्यर्थः।
अथ त्वन्निःस्यंदरसितेति। तवनिस्यंदेन हृष्टा उच्छ्वसितायाः वसुधायाः भूमेर्गंधस्य संपर्के
ण रम्यः सुरभिरित्यर्थः। श्रोतःश्राद्धनेइंद्रियवाचिता तद्विशेषा घ्राणं नासा तो श्रोतो युक्
तेंद्रिययोरितिविश्वः। रंध्रे घ्राणा नासाभ्यं क्रूरस्येषुयक्षु नितंबशब्दस्तेनसुभगं यथा तथा दंतिभिः
पीयमानः वसुधागंधतो नासाघ्रायमाणं इत्यर्थः। अनेनमाद्युमुपमतो। कानने युवद
वराणां जंतुफलानां उदंबरोजंतुफलो यज्ञांगो हेमदुग्धक इत्यमरः। पक्वायितामितांरु
स्वश्तिरूप स्वः शीतो वायुः देवपूर्वं देवगिरिं देवगिरिमित्यर्थः। उपजिगमि
षोः पगंतुमिच्छोः। गमेः सनंतादु प्रत्ययः। तेतवनीचैः शनैर्वास्यति वावौ द्वयिष्य
तीत्यर्थः। मामवं धमात्र विवक्षायां षष्ठी। देवहर्वं गिरिमित्यत्र देवश्रवं देवस्य हर्वं तत्र

विशिष्टस्य मत्संज्ञितस्य दर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञितत्वान्नावादवाच्यवचनदोषमा
ऊरजं कोरिका ॥ तदुक्तमेकावल्या विशेषितेन गिरिशब्देन शब्दयोः सार्थमेघोपगमयो
र्मेरैव गिरिर्लक्ष्यतो इति कथं विसंपाद्यं ॥४६ तत्रेति ॥ तत्र देवगिरौ नियता वसतिर्यस्य
तं नित्यसंन्निहितमित्यर्थः ॥ पुराकिल तारकाख्यासुरविजयसंतुष्टः ॥ सुरप्रार्थनावशा
त् ॥ भगवान्भवानीनंदनः स्कंदो नित्यमहमिह सन्निवास्यं सामीत्युक्का तत्र वसती
ति प्रसिद्धिः ॥ स्कंदं कुमारं स्वामिनं ॥ पुष्पाणां मेघः पुष्पमेघः पुष्पमेघीकृतात्मा कामरू
पत्वात् ॥ पुष्पावर्षकमेघीकृतविग्रहः सन् ॥ व्योमगंगाजलाद्रैः पुष्पासारैः पुष्पसंपातैः ॥ धा
रासंपात आसार इत्यमरः ॥ भवान्स्वयमेव स्नपयतु ॥ अभिषिंचतु स्वयं रजायामुक्त मे०टी०१०
मेवात्वादिति भावः ॥ तथा शंकरहस्ये स्वयं यजति चेद्देवमुत्तमा सोदरात्मजैः मध्यमा २८
या जयेद्भृत्यैरधमा याजनक्रियेति ॥ स्कंदस्य सरज्यात्वसमर्थनमर्थांतरन्यासमति ॥ रक्षेतित

३

त्सवान्स्कंद इत्यर्थः ॥ विधेयप्राधान्यात्नपुंसकनिर्देशः ॥ वासवस्य इमा वासव्यः ॥ तस्येदमि
त्यण् ॥ तासां वासवीनां देवानां सेनानां रक्षहेतोः ॥ रक्षाहेतुस्तस्य रक्षाहेतोः ॥ रक्षाया
कारणं रक्षार्थमित्यर्थः ॥ षष्ठी हेतुप्रयोग इति षष्ठी ॥ नवशशिभृता भगवता चंद्रशेखरेण
वहतीति वहः ॥ पचाद्यच् ॥ अग्नेः तस्य वहोग्निवहः ॥ वह्नेः ॥ तस्य मुखे संन्यस्तं संचितं
आदित्यमतिक्रांतं अत्यादित्यं ॥ अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीययेति समासः ॥ तेजो हि साक्षा
द्भगवतो रहस्ये वन्हे स्मृतमितरमित्यर्थः ॥ अतः स्कंद इति [illegible] नावः ॥ सुरवग्रहणं [illegible]
र्थं ॥ तदुक्तं शंभुरहस्ये ॥ गवां पश्चात् द्विजस्यांघ्रियोगिनां देवकैवर्च परं शुचिमतं विद्या
द्भुखं स्त्री वह्नि वाजिनामिति ॥४७ ज्योतिरिति ॥ ज्योतिस्तेजसो लेखा राजयस्तासां वल
यं मंडलं यस्यास्तीति ज्योतिर्लेखावलयि गलितं [illegible] च्छिन्नमिति ॥ नावः
[illegible] बर्हिपिछं पिछबर्हं नपुंसकमित्यमरः ॥ भवानी गौरी पुत्रप्रेम्णा पुत्रस्नेहेन कु

वलयस्य स्दलं पत्रं तत्रापितद्योगि यथा तथा कर्णे करोति दलेन सह धारयतीत्यर्थः। यद्वा। द
लमापि दलेनाजि दलादिकं कर्णे करोतिक्विबंता सप्तमी। दलं परिकृत्य नलकाले कर्णे बिहं धत्त इत्यर्थः।
नाथस्तु कुवलयदलप्रापीति पाठे दोषोनिंदा परिहरणं वेति। हरशशिरुचा शिरश्चंद्रिकया धौतापांग
त्वात्पित्रोपत्या दति धवलितनेत्रांतमपांगं। अपांगो नेत्रयोरंता वित्यमरः। पावकस्याग्नेरपत्यं पावकिः
स्कंदः। अत इञिति इञ्प्रत्ययः। तस्य तं प्रवेक्षि मयूरं पश्चात् षष्ठ्यापि सेवनानंतरं। अद्रे देवगिरेः कर्णग्र
हणेन गुरुभिः प्रतिध्वनमज्जिरितित्यर्थः। गर्जितैर्नर्तयेथाः। नृत्यं कारय। मार्दंगिकत्वावेन भवंतं कुमारं
उपास्वेतिभावः। नर्तयेथाइत्यत्र अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादित्यात्मनेपदमपवादः। निगरणच
लनार्थेभ्यश्चेतिपरस्मैपदं न भवति। तस्य न पादम्याङ्यमाङित्यादिना प्रतिषेधात्। ४५ आराध्येति॥ मेघ०टी०
एवं ह्येवोक्तिं। शराबाणतृणानि। शरो बाणे बाणतृणे बालइति विश्वः। तेषां वनं शरवणं प्र २९
तिरंतः शरेत्यादिना णत्वं। तत्र भवो जन्म यस्य तं शरवणभवं देवं स्कंदं। अवर्जो बज्री हिर्वधि

करणे जन्मा उत्तरपद इति वामनः। अगतिकत्वादाश्रयणीय इत्यर्थः। आराध्य उपास्य वाणिपि
वीणा वर्जिः। वीणादिवादिति प्रत्ययः। सिद्धद्वंद्वैः सिद्धमिथुनैः। भगवंतं स्कंदं उपवाणयितुं
उपागतैरितिभावः। जलकणभयात् जलसेकस्य वीणाक्वणेन प्रतिबंधकत्वादितिभावः। मुक्त
मार्गस्त्यक्तमार्गः सन्नुल्लंघिता धाक्रियंत मध्वनां तेइत्यर्थः। सुरभितनयानां गवां आलंभेन संज्ञ
पनेन जातां तथोक्तां। भुविलोके स्रोतोमूर्त्या प्रवाहमूर्तेण परिणतां रूपविशेषमापन्नां रंति
देवस्य दशपुरपतेर्महाराजस्य कीर्तिं चर्मण्वत्याख्यां नदीमित्यर्थः। मानयिष्यन् सत्कारयि ने
ष्यन् व्याजं बेथाः। व्यालंब्यावतरेरित्यर्थः। पुराकिल राज्ञो रंतिदेवस्य गवालंभेष्वेकत्र सं
भृतात् रक्तनिस्यंदात् चर्मराशेः काचिन्नदी सस्यंदे सा चर्मण्वतीत्याख्यायते। ४६ त्वय्यादात्व्यमिति। शार्ङ्गिणः
कृष्णस्य वर्णस्य कांतेश्चौरे वर्णचौरे तत्तुल्यवर्णैत्यर्थः। त्वयि जलमादातुं भवनते सति पृथुम
पि दूरभावात् तनुं सूक्ष्मतया प्रतीयमानं तस्याः सिंधोश्चर्मण्वत्याः प्रवाहं गगनेगति
भिः दूरभावात्। दूरत्वात् तनुं सूक्ष्मतया प्रतीयमानं तस्याः

येषां ते गगनगतयः। खेचराः सिद्धगंधर्वादयः। अयमपि बहुव्रीहिः। जन्माद्युत्तरपदे दृष्टव्यः। नूनं स
त्यं दृष्टीरावर्ज्य नियम्य एकं कमेकं कटकं स्थूलो महान् मध्ये मध्यमणौ भूत इंद्रनीलो यस्य तं भु
वो भूमेर्मुक्ताहारमिव प्रेक्षिष्यंते। अत्र नीलस्य संगमस्य भूकंठमुक्तागुणत्वेनोत्प्रेक्षमाणत्वादु
त्प्रेक्षैवयमतीवशोभिता न व्यज्यते। निरुक्तकारस्तु तत्र तत्रोपमामिव शब्दं दर्शितवान् अन्यत्राप्युप
मेवेति वक्ष्यामः॥५०॥ तामिति। तां चर्मण्वतीमुत्तीर्य भ्रुवो लता इव भ्रूलता उपमितसमासः तासां
विभ्रमाः विलासाः परिचिताः अभ्यस्ता येषु तेषां पक्ष्माणि नेत्रलोमानि पक्ष्म सूत्रे च सूक्ष्मांशे
किंजल्के नेत्रलोमनीति विश्वः। तेषामुत्क्षेपादुन्नमनाद्धेतोः कृष्णाश्च ताः शाराश्च कृष्णशाराः
नीलशबलाः वर्णो वर्णेनेति समासः। कृष्णरक्तविशेषः शार इति यादवः। ततः शारशब्दादेवमि मेघ०टी० ३०
ति। कास्त्विषुमः कृष्णपदोपादानं कार्त्स्न्यं प्राधान्यार्थे रक्तं चं तु तस्य न विवक्षितं। उपमानुर
सारात् तस्य स्वाभाविकस्य स्त्रीनेत्रेषु सामुद्रिकविरोधाद् इति स्माप्रसंगात्। कचित्स्वावकधर

नेत्रप्रपत्ति विषयं उपरि विलसंत्यः कृष्णशाराः प्रभाः येषां तेषां कुंदानि माघ्यकुसुमानि। माध्यं
कुंदमित्यमरः। तेषां क्षेपः इतस्ततश्चालनं तस्यानुगाः अनुसारिणो ये मधुकरास्तेषां श्रियमु
ष्णंतीति तथोक्तानां। माक्षिप्यमाणकुंदानुविधायि मधुकरकल्पानामित्यर्थः। दशपुरं रंतिदे
वस्य नगरं तत्र वध्वः स्त्रियः। वधूर्जाया स्नुषा स्त्री चेत्यमरः। तासां नेत्रकौतूहलानां नेत्राभिलाषाणा
मभिलाषवद्दृष्टीनामित्यर्थः। आत्मबिंबं स्वमूर्तिं पात्रीकुर्वन् व्रज॥५१॥ ब्रह्मावर्तमिति। अथ त
मनुः। सारस्वती दृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदंतरं। तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते॥ इत्युक्तं
तं ब्रह्मावर्तं नाम जनपदं देशं छायया आत्मना तपमंडलेन गाहमानः प्रविशन् न तु स्वरूपेणापी
ग्रहात्वासनाद्वा निषिद्धत्वान्मतो व्रजेदिति वचनादिति भावः। क्षत्रप्रधनपिशुनं। अग्रिमापि श्री
तं कपालादिमत्तयाकरूपांड वयुद्धसूचकमित्यर्थः। युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदार
णमित्यमरः। तत्प्रसिद्धं कुरूणामिदं कौरवं क्षेत्रं भजेथाः कुरुक्षेत्रं व्रजेत्यर्थः। यत्र कुरुक्षेत्रे गां

आस्यास्तीति गांडीवं धनुर्विशेषः। गांडजगात्संज्ञायामिति वप्रत्ययः। कपिध्वजस्य गां
डीवं गांडीवो पुंनपुंसकइत्यमरः। गांडीवमिति धनुर्यस्य स गांडीवधन्वार्जुनः। वा संज्ञाया
मित्यनं गांडउपदेशः। शितशरशतैर्निशितबाणसहस्रैः। राजन्यानां राज्ञां मुखानिभमरा
णामुदकधाराणां पातैः कमलानि त्वमिवाभ्यवर्षद्धनिमुषं हलभृद्बाणान् शरवर्षेण शिरांसि
चिच्छेदेत्यर्थः॥४९॥ हित्वेति॥ बंधुप्रीत्या कुरुपांडवस्नेहेन न तु भयेन समरविमुखो युद्धनिस्पृ
हः। लांगलमस्यास्तीति लांगली हलधरः। अभिमतरसां मनोऽभीष्टस्वादां तथा रेवत्या स्वप्रि
यायाः लोचने एवांकः प्रतिबिंबं यस्याः तां हालां सुरां हलिप्रियां हालेत्यम
रः। अनिप्रयुक्तं देशभाषापदमिमत्रस्त्रजेरालेति देशभाषापदमप्यतीव कविप्रयोगान्मा
ध्वीति हालजहालवामनः। हित्वा त्यक्त्वा अकस्मजामपीति भावः। याः सारस्वतीरपः सिषेवे मेघ०टी०
सौम्य सुभग त्वं। सरस्वत्या इमाः सारस्वत्यः। तासामपामधिगमं सेवां कृत्वा अंतरंतरात्मे ३९

ति१

निःशुद्धो निर्मलो निर्दोषो भविता। एवुनूतचाविंलिंतेरचुाअसिसद्यएवभजोनविप्पसात्यर्थे
वर्त्तते न सामीप्ये वर्त्तमानवद्वेति वर्त्तमानप्रत्ययः। वर्णमात्रेण वर्णेन वहन्ति रूपामः। न तु पापे
नेत्यर्थः। अतः शुद्धिरेव संपाद्या न तु बाह्या। बहिः शुद्धोपि सन् तद्वधप्रायश्चित्तार्थं सारस्वतम
जलसेवी तत्र भगवान् बलभद्र एव निदर्शनं। अतो भवतापि सारस्वतीः सेव्या इति भावः।
५०॥ तस्मादिति॥ तस्मात्तत्क्षेत्रात्कनखलस्य अदूरे समीपे अनुकनखलं शैलराजात् हिमवतोऽवतीर्णां सगरतनयानां स्वर्गसोपानपंक्तिं स्वर्गप्राप्तिसाधन
भूतामित्यर्थः। जह्नोर्नामराज्ञः कन्यां जाह्नवीं गच्छेः गच्छ। विध्यर्थे लिङ्। या जाह्नवी गौर्याः वक्त्रे
या भ्रुकुटिरचनां सापत्न्यरोषात् भ्रुभंगकरणं फेनैः विहस्य हसित्वैव। अथ बलात्केनानंदा
स्पदेनोल्लेखा इंदौ शिरोमाणिक्यभूते यस्या लग्ना ऊर्मय एव हस्ता यस्याः सा इंदुलग्नोर्मिह
स्ता सती शंभोः केशग्रहणमकरोत्। यथा काचित्प्रौढनायिका सपत्नीमसहमाना तत्स्वदृह्वे

मां प्रकरिष्यंतीति मत्वा गौरीं रंमरशिरोरत्नेन केशाकर्षितात तद्दिति भावः। इदं च पुरा किल
भगीरथप्रार्थनया भगवती गगनात्पतंती गंगां गंगाधरो जटाजूटेन जग्राहेति कथामु
पजीव्योक्तं।५४। तस्या इति॥ सुरगज इव दिग्गज इव व्योम्नि पश्चार्द्धं पश्चमार्द्धमित्यर्थः। इषोर
द्वारादिवाऽऽश्रयाधुः। तेन लंबत इति पश्चार्द्धलंबी सन्नूपश्चार्द्धेन अगेन व्योम्नि स्थितश्चासौ पूर्वार्द्धेन ज
लोन्मुख इत्यर्थः। केचित्पूर्वलंबीति पठंति। अच्छस्फटिकविशदं निर्मलं। स्फटिकवदच्छं
तस्या गंगाया अंभः तिर्यक्तिरश्चीनं यथा तथा पातुं चेत्तर्कयेः विचारयेः अथ तत् सपदि
स्रोतसि प्रवाहे संसर्पंत्या संक्रामंत्या भवतः छायया प्रतिबिंबेन असौ गंगा अस्थाने प्रयागा मेघ० टी०
दन्यत्रोपगतः प्राप्तो यमुनासंगमो यया सा तथाभूतेवाऽभिरामा स्यात्।५५। आसीनानामिति ३२
॥ आसीनानामुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरिकामृगाणां। अन्यथा नाभिगंधानुपपत्तेः। ना
भिगंधैः कस्तूरिगंधैस्तेषां तदुद्भवत्वात्। मृगनाभिसंज्ञा च मृगनाभिर्मृगमदः कस्तू
रीत्यमरः।

र्येवानान्यत्र कस्तूर्यः। नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदे च क्वचिदीरित इति विश्वः। तासां गंधैः सुरभि
शिला सुरभितशिला यस्य तं तस्या गंगाया एव प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः। कारणं तं तुषा
रैर्गौरं सितं। अवदातः सितो गौर इत्यमरः। अचलं प्राप्य विनीयते अनेनेति विनयतेः करणे ल्यु
ट्। अध्वश्रमस्य विनयने अपनोदके तस्य हिमाद्रेः शृंगे निषण्णः सन् शुभ्रत्रिनयनस्य त्र्यंब
कस्य दृप्तो दृषभः। सुकृते दृषभे दृष इत्यमरः। तेनोत्खाता तेन विदारिते पंके न सदृशोपमया सुषमा न
मुत्प्रेक्षां वक्ष्यसि। वोढासि वदेः लृट्। त्रिनयनेत्युक्तं पूर्वं पदार्था संज्ञायान्त्यंगवान्तिण वंनन वति
हुत्वादिषु चेतिति पेक्षत। तस्मात् प्रभवमित्यादिना मादिशो मेघस्यावैवादिको गरु विरोध इत्यते
पद्यंतमिति॥ वायौ वनवांते सरति सति सरलानां देवदारुद्रुमाणां स्कंधानां प्रदेशविशेषाः। अस्त्री
प्रकांडः स्कंधः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोरित्यमरः। तेषां संघट्टनेन संघर्षणेन जन्म यस्य तथो
क्तः। जन्योत्तरपदत्वात् व्यधिकरणोऽपि बहुव्रीहिः साधुरित्युक्तं। उल्काभिः स्फुलिंगैः क्षपिता दग्धा

चमरीणां बालभाराः केशसमूहा येन दवश्चासावग्निः दवाग्निः वनवह्निः। वने च वनवह्नौ च द
वो दाव इष्यते इति यादवः। तं हिरिणी बाधेत चेत्पीडयेद्यदि। एनं दवाग्निं वारिधारासहस्रैः शमयि
तुमर्हसि। युक्तं चैतदित्याह। उत्तमानां महतां संपदः समृद्धयः। आपन्नानामार्तानामार्तिप्रश
मनमापत्तिनिवारणमेव फलं प्रयोजनं यासां तास्तथोक्ताः। हि। यतो हिमाचलस्य दावानलस्त्व
याशमयितव्य इति भावः। ५४ यदिति। यस्मिन् हिमाद्रौ संरंभः कोपः। संरंभः संभ्रमे कोपे इ
ति शाश्वतः। तेनोत्पतनेनोत्प्लवनेन रभसो वेगो येषां ते तथोक्ताः। रभसो वेगहर्षयोरित्यम
रः। ये शरभा अष्टापदमृगविशेषाः। शरभः शलभे चाष्टापदे प्रोक्तो मृगांतरे इति विश्वः। मुक्तो ध्व
शरनोत्स वनमार्गो ये न तं भवंतं सपदि स्वांगभंगाय लंघयेयुः। संभावनायां लिङ्। न वतो वि मेघ०
हेतुत्वात्। स्वांगभंगातिरिक्तफलं नास्ति तं च नस्येत्यर्थः। तान् शरभान् तुमुलाः संकुलाः क ३३
रका वर्षोपलाः। वर्षोपलास्तु करका इत्यमरः। तासां वृष्टिस्तस्याः पातेनावकीर्णान् विक्षिप्ता
न् कुर्वीथाः।

ऊलक्षविध्यर्थे लिङ्। ह्रुद्रोप्यधिक्षिपन्नाप्रतिपक्षः सद्यः प्रतिक्रियमर्ह इति भावः। तथाहि। आरंभत
त्वारंभाः कर्माणि तेषु यत्नः उद्योगः। निःफलो येषां ते तथोक्ताः॥ निःफलकामोपक्रमा इत्यर्थः।
के ते वा परिभवपदं तिरस्कारपदं न स्युः। न भवंति। भवंत्येवेत्यर्थः। यद्यप्युपलस्तु करक
इति यादववचनात्करकस्य नियतपुंलिंगता निश्चीयते एकारकाणामावृष्टिरिति
केषांचिद्व्याख्यानं तदन्ये नानुमन्यंते। वर्षोपलास्तु करका इत्यमरवचनाद्व्याख्याने क्षी
रस्वामिना कमंडलौ च करकः। सुगते च विनायक इति नानार्थे पुंस्यपि वक्ष्यतीति वचनादमु
नयलिंगप्रकाशनात् यादवस्य तु पुंलिंगताविधाने तात्पर्यं। स्त्रीलिंगतानिषेधे इति न तद्वि
रोधेऽपि करस्तु करके स्याद्दाडिमे च कमंडलौ। पक्षिभेदे करके चास्ति करकास्तु घनोपला इति प्र
काशवचनेष्वन्यलिंगताप्यस्ति। तेन कुत्रापि विरोधवार्त्ता। अत एव कदंबः। दृषोपलस्त्रि
करका करकोऽपि च दृश्यत इति। ५५ तत्रेति। तत्र हिमाद्रौ दृषदि कस्यांचिच्छिलायां व्यक्तं प्रकटं

शश्वत्सदा सिद्धैर्योगिभिः सिद्धानि पत्नियोगयो रितिविश्वः । उपचित बलिरं चित स्रजो । ब
लिः स्रजो पहारयो रितियादवः । अर्द्धश्चासाविंदुश्चेत्यर्द्धेंदुः । अर्द्धेंदुर्मौ मस्तके इति विश्वः । समौ
लौ यस्य तस्मादर्द्धेंदुमौलेरीश्वरस्य चरणन्यासं भक्तिः श्रद्धेयानुरागः । तया नम्रः सन् परीयाः प्रद
क्षिणं कुरु । परिस्ववीदिएर क्षातोः लिङ् । यस्मिन् पादन्यासे दृष्टे सति उद्धूत पापाः निरस्तक
ल्मषाः संतः श्रद्दधानाः विश्वसंतः पुरुषाः श्रद्धा विश्वासमना आस्तिक्यबुद्धिरिति यादवः । श्र
देतारोपस्य वपुषि त्रिवक्रत्वेति श्रित्सवदिधातेः शानच् । करणस्य देहस्य विगमाद्रूर्द्ध देहत्यागा
दित्यर्थः । करणं साधकतमं क्षेत्रं गात्रेंद्रियेष्वित्यमरः । स्थिरं शाश्वतं गणानां प्रमथानां मेघ॰ टी॰ ३४
पदं स्थानं गणाः प्रमथसंखोध इति वैजयंती । तस्य प्राप्तये कल्पिष्यंते प्रापयिष्यंतीत्यर्थः । त्र
पेः क्ल्पाप्ति वचनं तस्मात्समर्थत्वात् तद्योगेनमः । स्वाम्भीत्यादिना चतुर्थी । त्रुलमिति पर्याप्त्यर्थ
ग्रहणमिति भाष्यकारः । अव्यक्तं व्यंजयामासो त्रिवः श्री चरणद्वयं । हिमाद्रौ संभवादीनां सि

द्धये सर्वकर्मणां । दृष्ट्वा श्रीचरणं सम्यक् साधकाः स्थिरचेतनाः । इच्छाधीन शरीरा रोहिविवरेत्व ज
गत्त्रये इति शंभुरहस्ये ॥ ५५ ॥ शब्दायंत इति ॥ हे मेघ अत्रानिलैः पूर्यमाणाः कीचकाः वेणुविशेषाः ।
वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धताः इत्यमरः । मधुरं श्रुतिसुखं यथा भवति तथा शब्दा
यंते शब्दं कुर्वंति स्वनंतीत्यर्थः । शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे इति क्यङ् । त्वनेन वंशवाद्य
संपत्तिरुक्ता । संसक्ताभिः संसक्ताभिर्वंशवाद्यानुषक्ताभिर्वा संरक्ताभिरिति पाठे संरक्तकंठाभिरित्यर्थः ।
किंनरीभिः किन्नरस्त्रीभिः । त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरं । तद्धितार्थेत्यादिना समाहारः समासः ।
पात्रादिभ्यस्त्रपुंसकत्वं तस्य विजयो गीयते । कंदरा दरी कंदरो वा स्त्री त्यमरः । चेत्तेतव नि
र्ह्रादो मुरजे वाद्यभेदे ध्वनिरिव मुरजध्वनिरिवेत्यर्थः । स्याचेत्तर्हि तत्र चरणसमीपे पशुपतेर्नित्यसं
निहितस्यास्य शिवस्य नृपे इति शेषः । सगीतं संगीतं तौर्यत्रिकं संगीतं सम्यग्गीतं नाट्यारंभे मसिद्धिः ।
नृत्यगीतं त्रितयेपि चेति शब्दार्णवे । तदेवार्थः संगीतार्थः । संगीत द्रव्यमित्यर्थः । अभिधेयेरे वस्तुप्रयोज

ननिहंति विचिति मंजुमरः। ममग्रः संहलोचावी नकुर्नाविष्यतिरवलुजविष्यति। गम्पा दयइ तिजविष्य
दर्थेणिनि।। हंष प्रालेयमिति। प्रालेयाद्रेर्हिमाद्रेरुपतटं तटसमीपे। अव्ययं विभक्तित्यादिना समीपा
र्थे व्ययीभावः। तान् तान् विशेषायां द्विरुक्तिः। विशेषान् व्याप्य निविशेषो वयवेन्द्रव्ये दृष्टवो तमव
स्तुनीति राष्टा लवि। अतिक्रम्य हंसद्वारं मनसीत्येत्यर्थः। गच्छेरित्यनागतेनसंबंधः। हंसानां द्वारं हं
सद्वारं मानसं प्रस्थायिनो हंसाः क्रौंचरंध्रेण संचरंतीत्यागमः। भृगुपतेर्जामदग्न्यस्य यशोवर्त्म
यशः प्रवृत्तिकारणमित्यर्थः। यत क्रौंचकस्याद्रेः रंध्रमस्ति। तेन क्रौंचबिलेन बलेर्दैत्यस्य नियमने
बंधने उद्यतस्य प्रहृत्तस्य विष्णोर्व्यापिकस्य भगवतस्त्रिविक्रमस्य श्यामः। कृष्णवर्णः पादइव निर्य मेघदूत-टी-सं ३५
गायाम शोभी सन् तार्छिल्येणिनिः। उदीचीं दिशमनुसरेरनुगच्छ। पुराकिल भगवतो देवेन धूर्जटे
र्धनुरुपनिषदमधीयमानेन भृगुजेन भृगुनंदनेन स्कंदस्य स्पर्द्धया क्रौंच शिषरि एणमितिनिशि
तविशिषमुखेनहेलया भृत्पिंडमेदं भिचा तत एव क्रौंचक्रोडादि वसघासमुत्तुंगमिति कस्मिन्न

पियशः क्षीरनिधौ निखिलमपि जगज्जालमाल्हिनमिति कथा श्रूयते। हंस गच्छेति।। क्रौंच
बिलनिर्गमनानंतरं ऊर्ध्वं गंगत्वा दशमुखस्य रावणस्य भुजैरुच्छ्वासिताः विश्लेषिताः प्रस्थानां
तू नासंधयो यस्य तस्य। तेन नयनकौतुकमज्ञावमुक्तः। त्रिदशापरिमाणमेषामितित्रिद
शाः संख्येयेत्यादिना बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगुणादित्यादिना समासांतो ड
ज्ञिति तिदशीर स्वामी त्रिदशानां देवानां वनितानां स्त्रीणां दर्पणस्य स्फुटिकत्वाच्छत्वात् आदर्शभूत
स्य कैलासस्यातिथिः स्याः। यः कैलासः कुमुदविशदैः निर्मलैः शृंगाणां मुच्छ्रायै
अन्तःखमाकाशं वितत्य व्याप्य प्रतिदिनं दिने दिने राशीभूतस्त्र्यंबकस्याट्टहास इति स्थि
तइति स्थितः। अट्टहासातिशयश्रोभावितियादवः। धावल्यात् हासस्य वेनोत्प्रेक्षा। हासादीनां धव
लत्वं कविसमयसिद्धं। हंस उत्पश्यामीति। स्निग्धमसृणं भिन्नं मर्दितं चयदंजनं कज्जलं तस्यासेवीभा
यस्य तस्मिन् तटगते सानुगते सद्यः कृत्तस्य छिन्नस्य द्विरददशनस्य गजदंतस्य छेदवत् गौरस्य धवलस्या

ईः। कैलासस्य मेचकेश्यामले कालाः। श्यामलमेचका इत्यमरः। वासमिव स्थ्रेद्धंस न्यस्तमति हलभृतो
बलभद्रस्येव स्तिमिताभ्यां नयनाभ्यां प्रेक्षणीयां शोभां नवेष्यसि नाविनी उत्तरमाशमि शोनानवि
ष्यतीति तत्क्रियामित्यर्थः। श्लौतिदूर्लिपमालंकारः। हराद्रि वेति॥ तस्मिन्नक्रीडाशैले कैलासे कैला
सः कनकादिश्वमं द्रोगं धमाद रोन॥ क्रीडार्थं निर्मिता। शंभोर्द्वितैः क्रीडाद्रयोभव न्निति शं
भुरहस्योरः शंभुनात्रिवेन मुक्त जगा एववलयः। कंकणं हित्वा गौर्यभिक्रचा तत्र्यकोद्द्यौत्ते हस्ता
दत्तहस्ता समता गौरी पादचरेन विहरेचकतित हित्र यथायायीपुरोगतः। तथास्त
भितौ घनीभावं प्राप्तितोनक्रांतस्यौघः प्रवाहा यस्य सतथाभूतः। अग्रमीनां पवीर्णं भक्त्यारचन मेघ० टी०
या विरचितवपुः कल्पितशरीरः सन्मणीनां तटं मणितटं तस्याः रोहणाय सोपानं चेकूरु सोपा ३६
नरूपवंगजेत्यर्थः। इष्मातत्वेति॥ तत्र कैलासे ध्रुवं रूपं सर्वथा सुरयुवतयो वलयकुलिशा भिकुकण
कोटयं गरात कोटिवार्धिनाकुलिशरादेनकोटिमात्रं लब्धतेनैर्क हदहनानि प्रहाराः तैरुमि

षिषुस्तद्दृष्ट्वांत तोयं येन तं तोयंयंत्रे धारास्तास्मांगृहवन्तो त्रिमथ्य रागृहवं नेष्यंति आपयिष्यंति देस
रवे मित्रधर्मे निदाघे जलस्य घर्मलब्धं वं यास्यादेवत्त धुमर्वदास वर्द्धस माहारानशाम्य मिकमे
घ वात्वा। यथोक्तमाधारस्य प्रथमदेशो मे धं दर्शीति। तवताभ्यः सुरयुवतियो मोमो नस्यात्
पहितताकीजलोला। क्रीडासको धमम लाइत्यर्थः। सुरयुवतीः श्रवणपुरुषैः कर्णकड
त्रिर्गर्जितैः करणैः। भाययेस्त्रास्ययेः। भयहभयाभ्यावाहात्मनेपदं। नपुगागमः। इयुहमेति॥ हेज
लं दद्देमां भोजानांप्र सविज्ञनकं। जिहदी कात्यादिना इतिप्रत्ययः। मानसस्य सरसः सलिलं
आददानः पिबन्नित्यर्थः। तथा तेरावतस्य गजस्य काममवारिवाधारिव मेघ वार्धमिंडा
गमनाद्धा। समागतस्य तिसावः। क्षणे मानसजलादान् कालेसुरेवपटेनयागीतिस्ता क्र
वन्नतथाकल्पद्रुमाणां किसलयानि पह्लवत्तानि रंशुकानि सूक्ष्मवस्त्राणि रंशुकंव
स्त्रमात्रेस्यात् परिधानोत्तरीययोस्त्वत्समवस्त्रेनानि रोगविति आहश्चैवो वातेमेघवातेः धु

ना

न्तवनानावङ्कविभ्रमश्लेषस्तोयपानादयोयत्रुतैर्ललितैः क्रीडितैर्नानानावनेदेस्त्रीन
पललितंत्रिपुमंदरे। यक्षस्त्रियांअमहागारेक्रीडितेजातपल्लवोइतित्रहारावीतंनगेंद्र
कैलाशंकामाद्यपेक्षंनिविशेः समुपतुरुव। निवीशोन्तनीमागयोरित्यमरः प्रियवेक्वि
हारोमिमिनरदेहेषुमेत्राः फलंसहजमित्रचतेकेनाशः मेघपर्वतयोरजुसूर्ययोश्चिर्व
ज्रयेः शिखिवज्जीमूतयोः समीरामो मित्रत स्वयमितिमावः॥ दहनस्येति॥ प्रणयि
नः प्रियतमस्यैवतस्यकैलाशस्योत्संगेऽर्धभागेभैरुरोवत्ससंयोगयुक्तसंयोगसकि
न्नूर्धतलेपिरेतिमालतीमालायाः॥ गंगाडकूलं शुक्लवस्त्रमितिरूपमितसमासः॥ ड ८०
कूलंशुक्लवस्त्रस्याडत्तरीयमितीतांशुकेइतिनिहारावलीकामिन्याः तुगंगेवडकूलेनतस
स्त्रयस्याः॥ स्तां तथोक्ताः अलकांकुवेरनगरीहे प्रियकामिनीमितिशेषः। हेकोमचारि मेघ०टी
न्पुनरे वडनन्नाम्ससेरतिनिनावगामिष्यसेइतिनकिंतुज्ञास्यसएवेत्यर्थः॥ ३९
३९

कामचारिणस्तेसर्वमपिवकृत्त्वेदर्शनमैत्रवादचिह्नेनसंनावितमेवेतिनिश्चयार्थं
नञ्द्वयप्रयोगः॥ तदुक्तं स्मृतिनिश्चयेसिद्धार्थैपुनर्नञ्द्वयप्रयोगः॥ इति॥ उच्चैर्विमानिड
न्ततेमसरूमिकमरः॥ नानाविमानोस्त्रीदेवयानेसप्तन्मोवसम्प्रनिइतियादवौनन
नियानामसमेघसंवाहनस्थानम्सूचनार्थंइदंविशेषणं॥ अन्यत्रविमानानिभ्रापा
प्रान्तत्वकालेवर्षुगाके कालेमेघकालेइत्यर्थः॥ अत्रहंदेमेघकदंबकं कामिनीस्त्रीमुक्ता
जालेमौक्तिकसरैः॥ प्रथितंप्रलम्बमानं मुक्तामौक्तिकमुक्तेतियादवः॥ अलकमिवचू
र्णकुंतलजालीवजातावेकर्षं अलकाचूर्णकुंतलाइत्यमरः॥ वहामितिवियतेिः॥ बन्तुके
लाशस्यानुकूलेनायकइवेअलकायाश्चसाधिनपतिकात्वम्। यिकाखंधन्यसोऽडको
पत्तोनुकूलःस्यादितिप्रियोपलालितानित्यंस्वाधीनपतिकामतेतिवुमखयंतिउदार
रंतिचालालयत्रलकभ्रांतान्तरचयन्पत्रमंजरीरएनांविनोदयन्ती अथोवदनुवृ
त्तीतइति॥ ६०

इति श्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथविरचितायां मेघसंदेशव्याख्यायां संजीविन्यां पूर्वमे
घः ॥ श्री ॥ विद्युत्वंतमिति ॥ यत्रालकायां ललिता रम्या वनिताः स्त्रियो येषु ते सचित्रै
र्वर्तंते इति सचित्राः आलेख्याश्चर्ययोरालेख्ययोः चित्रमित्यमरः । तेन सहेति तुल्ययोगे इति बहु
व्रीहिः । वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य सभावः । संगीताय तौर्यत्रिकाय प्रहतमुरजास्ताडितमृ
दंगाः मुरजास्तु मृदंगे स्यादित्युभयत्रापीति शाश्वतः । मणिमया मणिविकाराः तुंगाः येषु
तेऽभ्रंलिहंतीत्यभ्रंलिहान्यग्रकं षाणि वहाभ्रंलिहौ इति खच् प्रत्ययः । अरुर्द्विषेत्यादि
नासुमागमः । अभ्रंलिहान्यग्राणि शिखराणि येषां तेन [illegible]काः । अतितुंगा इत्यर्थः । प्रासादा दे
वगृहाणि प्रासादो देवभूभुजामित्यमरः । विद्युतोऽस्य संतीति विद्युत्वंतं मेघ इन्द्रचापं इंद्रचापवंतं स्नि
ग्धश्यामं लीलारोनिर्घोषे गर्जितं ध्वनिर्यस्य तं अंतर्गतं तोयं यस्य तं तुंगमुन्नतं त्वां तैस्तैर्वि मेघ०टी०
शेषैर्ललितवनितादिभिर्गुणैः स्तुलयितुं समीकर्तुं तुलाशब्दात्करोतिर्णंतात्तुमुन्प्रत्ययः । अ ३८

लं पर्याप्ता । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकेष्वित्यमरः । अत्रोपमानोपमेययोर्मेघप्रासा
दधर्माणां विद्युद्वनितादीनां यथासंख्यमोन्यमाहुरूपान्मेघप्रासादमाहरूपासिद्धिरिति वि
वक्षितिविवितानेनेयमुपमाहरणी । इत्य संपतिस्सर्वत्रासर्वर्तुसंपत्तिमाह । हस्तइति । यत्राल
कायां वधूनां स्त्रीणां हस्ते लीलार्थं कमलं लीलाकमलं शरद्विगमेतत्तथा यद्वकंचारत्तंकंज
नभूषणेति । अलके कुंतले न्यासैकवचनं । अलके इत्यर्थः । बालकुंदैः प्रत्यग्रमाघ्यकुसुमैरनु
विद्धमनुबद्धं । ग्रंथनमित्यर्थः । नपुंसके नावेक्षः । यद्यपि कुंदानां शैशिरत्वमस्ति माघ्यं कुंदमि
तिश्चनातरतथापि हेमंते प्रादुर्भावः । शिशिरे प्रौढत्वमिति व्यवस्थानेदेन हेमंतकार्यत्वमित्या
शयेनवा विशेषणं । अलकमिति प्रथमांतपाठे समभीप्रक्रमभंगः स्यात् । नाथस्तु नियतनपु
ंसकलिंगता हानिश्चेति दोषांतरमाह । मदसत्स्खलनावक्काणेननकानितासां निर्मूलान्यकानि
पावितमुरः कुश्चोरथाः ख्वजिनइतादिप्रयोगेषु । नपुंसकलिंगदर्शनादिति । आननेमुखे लोध्र

प्रसवानां लोध्रपुष्पाणां रेणुना रजसा परागेण । पांडुता देहलेपुष्पे प्रसवो गर्भमोचन इत्य-
मरः।पांडुतां नीता श्रीः शोभा।चूडापाशे केशपाशे नवकुरवकं वासंतः पुष्पविशेषः।कर्णे
चारु पेशलं शिरीषं ग्रैष्मः पुष्पविशेषः।सीमंते मस्तकके शवीथ्यां।सीमंतस्समस्त्रियां मस्त-
ककेशवीथ्यां सुदारुनमिति शब्दार्णवे।त्वदुपगमा।त्वदुपगमःमेघागम इत्यर्थः।तत्र जा-
तं त्वदुपगमजं वार्षिकमित्यर्थः।नीपं कदंबकुसुममित्यर्थः।सर्वत्रास्तीति शेषः।ऋत्तिनव-
तिपरः प्रथममद्भुतो प्रसुज्यमानोपपस्तीति न्यायात् दूरसंक्रमणं कुंदादि तत्कार्यसमाहारासि-
द्धनार्थं वा सर्वेषु समहासिद्धिः।कारणं विना कार्यस्यासिद्धिरिति भावः।।२।। यत्रेति।यत्रालकायां
पादपा वृक्षाः नित्यं पुष्पाणि येषां ते तथा।न तु कक्तु नियमादिति भावः।।अत एवोन्मत्तैर्भ्र- मेघ० टी० ५
मरैर्मुखराः शब्दायमानाः पद्मिनो नित्या नित्यपद्मा नित्यासां ता तथा न तु हेमंतवर्जितमित्यर्थः।। ३९
अत एव हंसश्रेणीभिः रचितरशनाः नित्यं हंसपरिवेष्टिता इत्यर्थः।भवनशिखिनः केकाम-

यूराः नित्यं भास्वंतः कलापाः बर्हाणि येषां ते तथोक्ताः।न तु वर्षास्वेव।अत एव केकाभिः कंठं व-
उद्ग्रीवाः।प्रदोषा रात्रयः नित्यं ज्योत्स्ना येषां ते नित्यज्योत्स्नाः न तु शुक्लपक्ष एव।अत एव प्रतिहता
तमसां वृत्तिर्व्याप्तिर्येषां ते च ते रम्याश्चेति तथोक्ताः।सर्वत्र संतीति शेषः।।३।। आनंदोत्थमिति।।
यत्रालकायां वित्तेशानां धनानां वित्ताधिपः कुबेरः तस्यात्मीयो धनिको यक्षस्तयोरिति शब्दार्ण-
वे।आनंदोत्थमानंदजन्यमेवा नयनसलिलं।अन्यैर्निमित्तैः शोकादिभिः न खलु नास्त्येव।इष्ट-
योगेन प्रियजनसमागमेन साध्यस्त्रिवर्तनीयात् स्मरान च प्रतिकार्यादित्यर्थः।कुसुमशरजा-
न्मदनजन्यात् तापादन्यस्तापो नास्ति।प्रणयकलहादन्यस्मात्कारणाद्विप्रयोगोपपत्तिर्विरह-
प्राप्तिरपि नास्ति।किंच यौवनादन्यत् वयो वार्धकं च नास्ति।श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तं।।४।। यस्यामि-
ति।यस्यामलकायां यक्षाः देवयोनिविशेषाः।उत्तमस्त्रीसहायाः ललितांगनासहचराः।सं-
तः सितमणिमयानि स्फटिकमणिमयानि चंद्रकांतमयानि वा अत एव ज्योतिषां तारका

णां छायाः प्रतिबिंबान्येव कुसुमानि तैः रचितानि पुरस्कृतानि ज्योतिस्साराच्छिनाद्यालादक
पुत्रार्थाधरात्मसु इति वैजयंती। एतेन पानस्मेर स्नानश्रीवसुक्तं। हर्म्यस्थलानि तत्र आप्य व
ह्मंत्रारध्वनिरिव्यधूनिर्यैषां तेषु पुष्करेषु वाद्यस्वेषु पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभांडमुखे ज
ले इत्यमरः शनकैर्मंदमाहतेषु सत्सु एतच्चरत्नगीतयोरुपलक्षणं। कल्पवृक्षप्र
सूतां कल्पवृक्षस्य वांछितार्थप्रद बातं मधु पितत्र प्रसूतां रतिः फलं यस्य तदिति फलं। ह
र्षवाह इति फलारवं मधु मद्यं नसेवंते। चारुफल्गपीवंती त्यर्थः। ताजलक्षीरसितामृतामलग्न
डोन्मत्ताऽस्थिकालनक्यात्विर् कुसुमोरराक्रुक हलीगुल्मसत्तैर्युतो। स्निग्धं चेन्मधुपुष्पमं मेघ०टी०उ
गुपचितं हृष्टे कुसुमफूलोमृताकाथेनमप्रसरदीपनं रतिफला सर्वं स्वादु शीतं भक्षितिमदिरा ६०
सवि। १२ मंदाकिन्या इति। यत्रालकायां भ्रमरेः प्रार्थिताः सुंदर्य इत्यर्थः। कन्यायत्रां कुमार्यो
कन्या कुमारीनार्यो रितिविश्वः। मंदाकिन्या गंगायाः पयसि शिशिरैः शीतलैः मरुद्भिर्मानतैः

सेव्यमानाः सत्यः गतथानुनतटं तटेषु रुहंति इति श्रुतटरुहां क्लिपूउपदमनि [illegible] तिसमासः।
नेषां मंदाराणां छायया। अनातपेन वारितो [illegible] आमितता पासम्ः। कनकस्य सैकता मुष्टि
निक्षेपेण गूढैः संवृतैः। अथवा कनकसिकतानां मुष्टि निक्षेपेण गूढैः रत्न एव अनवेष्टव्ये मर्ग्यैर्म
णिभिः रत्नैः संक्रीडंते गूढमणिः संज्ञया दीशी क क्रीडया सम्यक् क्रीडंती त्यर्थः। क्रीडानुसंप
रिप्स्वीत्यात्मनेपदं रत्नादौ बालुकादौ वा गुप्तसिद्धस्य कर्मसि। बालुका सिंहता क्रीडा नी
म्नागुप्तमणिः स्मृता। वाल्वा वासक्रीडा गूढमणिः गुप्तकेलिस्तु लायतो। पिच्छकंडकपदं दीर्घे
स्मृताः। कंडुकं केलयइतिशारदार्णवे। १३ निवी ति। यत्रालकायां अनिभृतकरेषु चपलह
स्तेषु प्रियेषु वल्लभेषु निवीवसनग्रंथिः निवी परिपणे ग्रंथौ स्त्रीणां जघनवाससि इति विश्वः।
निवेव बंधो निवीबंधः। कृतस्य वद्धो नरूक्षंतस्योर्मुसितेन त्रुटनेन शिथिलं क्षौमं दु
कूलं रागाद्दाक्षि यस्तु आहरत्सु सत्सु स्त्रीमूढानां लज्जा विधुराणां बिंबविकायाः फलं बिंबफले

कर

बिंबकाया। प्रति बिंबे च मंडले इति विश्वः। बिंबमिवाधरो यासां तासां बिंबाधराणां स्त्रीविशेषा
॥कामिनी कांता नीरुबिंबाधरां नेति शाश्वतः। चूर्णमुष्टिः [illegible] मादेः मुष्टिः मूर्खमुष्टिः अरि
निमयूखैर्व स्त्रंगानाम विमर्ष्य शिये। रविश्वः। एनान्येव प्रदीपान् अभिमुखं यथा तथा
प्याप्यापि विफलप्रेरणे दीपनिर्वापणे हमत्वात्। किं न्नापे होम भवति अत्रांगनानां रत्नप्र
दीपनिर्वापणप्रवृत्या मौग्ध्यं व्यज्यते। ७४ नेत्रेति। हे मेघ नेत्राप्रेरकेण सततगतिना वायु
ना। मातरिश्वा सदागतिरित्यमरः। यद्विमानाग्रभूमीः यस्यां अलकायां विमानानां सप्त
मिकत्तवनानामग्रभूमीरुपरितनभूमिकानीताः प्रापिताः त्वामिव एवंरूपं तीति वा मेघ०टी० ४१
हृशाः। वृस हृशाः सवाहृशा इत्यर्थः। त्वद्वा दृष्टिपुष्टैः हृशो नालोचनो कृत्येयतिक [illegible] यः
जलमुचो मेघाः। आलेख्यानां चित्राणां चित्रं लिखितं रूपाद्यं स्यादालेख्यं [illegible] निर्मितो
त्रममितिशाश्वतः। सलिलकणिकाजलकणैर्दोषं स्फोनमुत्पाद्य मग्ध्यत्रांकास्पृष्टा इव

सापराधत्वात् भया विद्याः इव। शंकावितर्कभययोरिति शाश्वतः। धूमोद्गारस्य धूमनिर्गम
स्यानुकृतौ अनुकरणे निपुणाः कुशलाः। कुशलः शिक्षितः संतः जालैर्गवाक्षरंध्रैर्निष्पतंति
या निःक्रामंति। यक्षे न विदंतः पुरस्य चारवत्ता इति नगरस्य तारहम्यन्न मिश्रा पिता। तन्त्रस्त्रीणां व्यभि
चारदोषसुत्याद्य मध्यं सात्वां लुप्तवेषांतराः जाराः। छुद्रमार्गे निःक्रामंति तद्वदिति ध्वनिः। प्र
लेखार्थे शंका स्पृष्टा इवेत्य तदपेक्षा। ७५ यत्रेति। यत्रालकायां निशीथे अर्धरात्रे अर्धरात्रनिशीथौ
द्वावित्यमरः। चंद्रसं रोधस्यमेघावरणस्याभ्यपगमेन नाशेन विशदैर्निर्मलैः अंशुपादैः चंद्ररश्मिभिः।
पादारक्त रम्यं प्रियत उभयांशा इत्यमरः। स्फुटजलं लवस्यांदिनः उज्ज्वलांबुकणस्राविणः। तंतुजाला
वलंबाः। विताननंत सूत्र पुंजाः। अराललग्न [illegible] गुंफिता इत्यर्थः। चंद्रकांता चंद्रमणयः प्रियत
मानां भुजैरुपरिश्लिताः निश्लथाः लाना नलस्येकायवाप्रश्लिष्टा [illegible] आलिंगितानि [illegible] आलिंगितानि या
सां तासां स्त्रीणां अंगलग्नमिलितं संभोगोत्तं अंगग्लानिं [illegible] ननतां [illegible] प्त

नां

तु। इति ७६ स्त्रयोनि

संतं शक्याः शक्याः कुण्मलजैः शक्यार्थे इति निपातेनात्तेनामन्त्रसमासः। नवनानामंत
रमंतर्नवनं अव्ययं विभक्ती त्यादिना व्ययिभावः। अत्र त्याचंतर्भवनमंतर्नवनेवा नि
ध्ययोयेषां ते तथोक्ताः। यथेष्ठा नोगसंभावनार्थमिदं विशेषणं। विबुधवनिता अप्सरस
स्ता एव वारमुख्या वेश्या स्ता एव सहाया येषां ते तथोक्ताः। वारस्त्री वेश्या गणिका रूप
जीवाथ सज्जनैः सत्कृतवारमुख्यास्यादित्यमरः। बद्धालापाः संभावित संलापाः। कामि
नः कामुकाः। अरन्यहनिशं त्यहं। अव्ययं विभक्ती त्यादिना समासः। अनश्चेति समासां
तष्टच्प्रत्ययः। अकृष्टस्वीरे वेति टिलोपः। रक्तो मधुरः कंठः कंठध्वनिर्येषां ते। रक्तकंठैः ध मेघ०टी०
नपतियशः कुबेरकीर्तिमुद्गायद्भिः। हि वगानस्यगां धारग्राम चारता रतरं गायद्भिरि ४२
त्यर्थः। किंतरैः सार्धं सह विभ्राजस्य देवैभ्राज वैभ्राजं मित्याख्यायस्य तद्वैभ्राजाख्यं वि
भ्राजेन गणेंद्रेण जातं वैभ्राजमाख्यये तिशंभुरहस्यो। चैत्ररहस्य नामांतरमेत न्नवबहि

रुपवनं बाह्योद्यानं निर्विशंति अनुभवंति॥ ७७ गतीति। यत्रालकायां कामिनीनामभिसारिकाणां
निशि नवो नैशो मार्गः सवितुरुदये सति गत्यागमने नो कंपकंपलनं तस्माद्धेतोरलकेभ्यः पतितैर्मंदा
रपुष्पैः सुरतरुकुसुमैः तथा पत्राणां पत्रलतानां छेदैः खंडैः पतितैरिति शेषः। कर्णेभ्यो विभ्रंशते
ति कर्णविभ्रंशिनीतैः कनकस्य कमलैः कनककमलैश्च सूक्ष्मैः। विवक्षितार्थत्वान्न प्रतिमयपाविध्य
हेध्याहारदोषः। एवमन्यत्राप्यनुसंधेयं। तथा मुक्ताजालैर्मौक्तिकसरैः शिरोनिहितैरिति शेषः॥
तथा स्तनयोः परिसरः प्रदेशस्तत्र छिन्नानि सूत्राणि येषां तैः हारैश्च सूच्यते ज्ञाप्यते। मार्गपतितमंदा
रकुसुमादिलिंगैः अयमभिसारिकाणां पंथा इति अनुमीयत इत्यर्थः॥ ७८ मत्वेति। यत्रालकायां म
न्मथः कामो धनपतेः कुबेरस्य सखायं धनपतिसखः। राजाहः सखिभ्यष्टजिति टच्। तं देवं महादेवं सा
क्षात्प्रत्यक्षं वसंतं स्वदेहात् निजरूपेणैव वसंतं वर्तमानं मत्वा ज्ञात्वा जनुया ज्ञाले हृदयभयात् षट्पदज्यामौर्वी
यस्य तं चापं धनुः प्रायः प्राचुर्येण न वहति न वहत्ति। कथं तर्हि तस्य कामसिद्धिरत आह। सभ्रूभंगेति।

तस्य मन्मथस्यारंभः कामिजनविजयव्यापारः। सफलंगं प्रहितानि प्रयुक्तानि नयनानि दृष्टयो येषु
तेस्तथोक्तैः कामिन एव लक्ष्याणि तेष्वमोघैः सफलप्रयोगैरित्यर्थः। मन्मथचापो पिकविदपि मो
घः स्यादिति भावः। चतुराश्चता वनिताश्चतासां विभ्रमैर्विलासैरेव सिद्धो निष्पन्नः। यदनर्वः क
रंपादि कफलं वतत्प्रयोगादरं निश्चितं साधनं प्रयोग इति भावः॥७९॥ कचधार्यं देहधार्यं परिधेयं
विलेपनं। वक्ष्यमाणं भूषणं आकुः। स्त्रीणां मत्तदेशिका मिरसाकरैतंदेन दाह॥ वास इति। य
त्रालकायां चित्रं नानावर्णं वासो वस्त्रं परिधेयं मंडनमेतत्। नयनयोर्विभ्रमाणामादेशोद्
देविभ्रमादेशादृक्षं। अनेनविक्षपारा मधुनो मंडनत्वमित्यनुसंधेयं। तत्त्वमंडने देहधारणे मेघ०टी०
तत्त्वावं मधुमद्यं। किशलयैः पल्लवैः सहपुष्पोद्भेदं उत्पन्नचेत्यर्थः। द्वंद्वं कचधार्यं भू ४३
षणानां विकल्पानुविशेषानुदेहधार्यमेतत्। तथा चरणकमलयोर्न्यासस्य समर्पण
स्य योग्यं इत्यनेनेति रागोरंजनद्रव्यं। लाक्षैवरागस्तंला क्षारागं च अंगरागादि विले

पनमंडनोपलक्षणमिति। सकलं सर्वं चतुर्विधमपीत्यर्थः। अवलामंडनं यो
षित्प्रसाधनजातमेकः। कल्पवृक्ष एव सूते जनयति। न तु नानासाधनसंपाद
न इत्यर्थः॥८०॥ इन्दुमलकावर्णयित्वा तत्रस्वस्य भवनस्य ज्ञानमाह। तत्रेति। तत्राल
कायां धनपतिगृहादुत्तरेण कुबेरगृहादुत्तरस्मिन्न दूरदेशे। एनमन्यतरस्या
मदूरे पंचम्या इत्येन प्रत्ययः। एनपाष्ठितीयेति द्वितीया। गृहात् तुं सिच भेचेत्यमरः।
धनपतिगृहादितिपाठे उत्तरेलेति न एनप्रत्ययांतं किंतु तोरणेनेति अस्य विशेषणं द
तीयांतं। धनपतिगृहादुत्तरस्यां दिशि यत्तोरणं बहिर्द्वारं तेन लक्ष्यं इत्यन्वयबोध
कः। टीकांतरानुनाथपाठः। सद्यः अस्माकमिदं अस्मदीयं दृष्टव्यं इति छ प्रत्ययः। अ
गारं गृहं सुरपतिधनुश्चारुणा मणिमयत्वाद्वेन्द्रचापसुंदरेण तोरणेन बहिर्द्वा
रेण दूराल्लक्ष्यं स्पष्टदृश्यं। अनेनाभिज्ञानेन दूरत एव ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः। अभिज्ञानांतर
माह।

यस्यागारस्योपांते प्राकारांतः॥ पार्श्वदेशे मम कांतया वर्द्धितः पोषितः कृतकतनयः कृत्रि
मपुत्र इत्यर्थः॥ हस्तेन प्राप्यैः हस्तप्राप्यैः स्तबकैः गुच्छैर्नमितः॥ स्याद्
गुच्छकस्तबक इत्यमरः॥ बालो मंदारवृक्षः कल्पवृक्षोस्तीति शेषः॥७१॥ इतः परं पंचभिः
श्लोकैरभिज्ञानांतरमाह॥ वापीति॥ तस्मिन्मद्गेहे मरकतशिलाभिर्बद्धसोपान
मार्गो यस्याः सा तथोक्ता॥ विदूरे भवा वैदूर्याः विदूराञ्ञ्य इति ञ्यप्रत्ययः॥ वैदूर्या
णां विकारा वैदूर्याणि विकारार्थेऽण्प्रत्ययः॥ स्निग्धानि वैदूर्याणि नालानि येषां तैर्है
मैः सौवर्णैः॥ विकचकमलैर्विकसितपद्मैः छन्ना आच्छादिता वापी चास्तीति शेषः॥ तस्या मेघ०टी० ७४
वाप्यास्तोये नीरे कृतवसतयः कृतनिवासाः॥ हंसाः त्वां मेघं प्रेक्ष्यापि व्यपगतशुचः
वर्षाकालेपि व्यपगतकलुषत्वात् नवीनत्वात्॥ मानसं मानसनिकटस्थं संनिहितमपि ग
तममीत्यर्थः॥ न ध्यास्यंति नोत्कंठयिष्यंति॥ आध्यानमुत्कंठास्मरणमिति काशि का
याः॥७२

तस्या इति॥ तस्या वाप्यास्तीरे पेशलैश्चारुभिः॥ चारौ दक्षे च पेशल इत्यमरः॥ इंद्रनीलैः रचि
तशिखरः इंद्रनीलमणिमयशृंग इत्यर्थः॥ कनककदलीनां वेष्टनेन परिक्षेपणात्प्रेक्षणी
यो दर्शनीयः क्रीडाशैलोस्तीति शेषः॥ हे सखे प्रांतेषु स्फुरितास्तडितो यस्य तं
तथोक्तं॥ इदं विशेषणं कदलीसाम्यार्थमुक्तं॥ इंद्रनीलसाम्यं तु मेघस्य स्वाभाविकमि
त्यनेन न सख्यतो वा प्रेक्ष्य मम हि स्निग्धाः प्रिय [illegible] इति हेतोः तस्य शैलस्य ममजेस्थिनी प्रियवादे स्यव
नोरित्यर्थः॥ कातरेण चेतसा मया संवाद्य समानं कमेव वस्तु नाम स्नेहतो नानुत्पश्य वर्णदर्श
नात्॥ अश्ववलाक्कीर्तनात् वा चिंतानां दानीयथा न वेत्तद्रति सा करदर्शनात् तमेव क्री
डाशैलमेव स्मरामि॥ एवकारो व्यवधानव्यवच्छेदार्थः॥ सदृशवस्तुनिदर्शनाद्विशेषस्मृतिः
स्मरणमुच्यत इति॥ निःकर्षस्तु चांतमेव स्मरामीति यो जयित्वा मेघशैलवारोपमान
ष्टा॥ तदुक्तं॥ अन्नार्जवाद्यार्थाद् आकारारोपस्य पुरोपवर्त्तिन्यनुभवात्मके स्मरतिशब्दप्र

योगायोगात्।। शैलत्वं भावनास्मृतिरित्यपि नोपपद्यते।। भावनायाः स्मृति त्वेप्रमाणाभा
वादनुपयोगात्।। कविसर्ग इह शालिग्रामे हरिभावनावरिति।। र
रक्तेति।। अत्र काशीशैलेकुरबका एव हरित्रिरावरणं यस्य तस्य मध्ये वसंतेन वासाध्वन्य।
सुर तूलां मां उपस्तस्य अतिमुक्त लता गृहस्य।। अतिमुक्तः पुंड्रकः स्याद्वासंती माधवीलता
इत्यमरः।। प्रत्यासन्नौ समीपस्थौ च चलकिशलयः चलपल्लवः।। अनेनाशोकस्य
पादताडनेषु प्रांजलित्वं व्यज्यते।। रक्ताशोकः।। रक्त विशेषणं तस्य स्मरोद्दीपनत्वाकूप
नैर रशोकस्तु श्वेतो रक्त इति द्विधा।। बकुल मिति करश्वेतार कोत्र स्मरवर्द्धनत्वेवा मेघ० टी० ८५
शोककल्पे दर्शनात्।। कांतः कमनीयः।। किसरो बकुलः स्यात्।। अथ केसरे बकुलो वंजुल
इत्यमरः।। स्त्व इति शेषः।। एकस्तयोरन्यतरः सखि मिकचाहशोक इत्यर्थः।। मयासह
तव सख्याः।। स्वप्रियायाइत्यर्थः।। अन्याके सरो दोहदहस्तादीनाप्रसवकारणं संस्कार
द्रव्यं

तरुगुल्मलतादीनामकालेऽकुशलैः कृतं पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात्तु तत्क्रियेति शार्ङ्ग
वोतस्य छपनावाजेन कपटेन स्त्रीजनदंतोपधयः छमकेतमित्यमरः।। अस्यास्तव सख्याः।।
स्वप्रियायावनदमदिरां गंडूषमद्यं कांक्षति मयासहेति अत्रापि संबध्यनीयं।। अशोकबकु
लयोः स्त्रीपादताडनगंडूषसेकात्पादाद्यातादशोकस्तिलकः कुरबको वीक्षणालिंगना
भ्यां मंदारो नर्मवाक्यात्मृदुमधुसहननाच्चंपको वक्त्रवाताच्चूतो गीतात्नमेरुर्विक
सति पुरतो नर्तनात्कर्णिकारः।। पधत न्मध्ये इति।। किंचेति वार्थः।। तन्मध्ये तयोर्द्वयोर्मध्ये
अनतिप्रौढानां मन्तिकंगेरागणं वंशानी प्रकाशयेषां तैस्तरुणवेणुसच्छायैर्मणि
मरकतशिलानिर्मलैर्बद्धा तत्वेदिकेत्यर्थः।। स्फटिकमयं फलकं पीठं यस्याः सा स्फटिकफल
का।। कांचनस्य विकारः कांचनी मौ वर्णी वासयष्टिर्निवासदंडो स्तीति शेषः।। शिंजान्नूपुराणां
ध्वनिर्भूषणानां तु शिंजितमित्यमरः।। निरादिवाद उ प्रत्ययः।। शिंजितमुद्दत्तं नालव्यादिर्न

उदंत्यादिः। योषिवत्रिं करतिदर्शनात्। शिंजानमभनानि वलयानि शिंजा वलयानितैः सु
नगाः रम्यास्तैस्तालैः करतलवादनैर्मम कांतया नर्त्तितो योयुष्माकं सुहृत्सखा नीलकं
ठमयूरः। मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकंठो भुजंगभुगित्यमरः। दिवसविगमे सायंकाले। यां
यष्टिमध्यास्ते यष्ट्या मस्तक इत्यर्थः। अधिशीङ् स्थासां कर्मेति कर्मत्वाद्द्वितीया। तत्रामामि
त्यारभ्य पंचसु श्लोकेषु अतिसमृद्धवस्तुवर्णनाद् उदात्तालंकारः। तदुक्तं। तदुदात्तं भवेद्य
त्रसमृद्धं वस्तु वर्ण्यते इति। नचैषा स्वभावोक्तिः। स्वाभाविकं वस्तु यथास्थितवस्तुवर्ण
नात्। अत्र कविप्रतिभोत्थापितामानुषैश्वर्यशालि वस्तुवर्णनाद् आरोपितविषयत्वमिति
तास्यामसमेद इत्यलंकारः। सर्वस्वकारः। कृपणं निरिति। हे साधो निपुणास्साधुसमर्थौ नि मेघ॰ टी॰
पुणो वेतिकाशिकायां। हृदयनिहितैः विस्मृतैरित्यर्थः। एभिः सर्वैर्लक्षणैस्तोरणादिभि ४६
रभिज्ञानैर्द्वारोपांते एकवचनमविवक्षितं द्वारपार्श्वयोरित्यर्थः। लिखितवपुषौ आलती

यथोक्तौ तन्निधौ शंखपद्मौ नाम निधिविशेषौ। निधिर्ना शेवधिर्ने राः पद्मशंखादयो नि
धेयइत्यमरः। दृष्ट्वा च नूनं मत्वेत्यर्थः। नेह नानीनां॥ धुनेतिपातः। मद्वियोगेन मम प्रवासेन
क्षामच्छायमुत्सवोपरमात् क्षीणकांति भवनं मम गेहं अस्येत्यर्थः। निश्चितमनुवा न लक्षाहि। सूर्य
पायेसूर्यापगमे सति कमलं पद्मं स्वात्मीयामभिरव्यां शोभां नाभिरवानामनयोरित्यम
रः। बात्तश्वोपसर्गे वात्यञ्चरत्ययः। न पुष्यति नोपचितोऽसि रत्नचुत्सर्ग विरहितं पञ्चमि द्युत
यति रहितं गृहं न शोभत इत्यर्थः॥ पद्मनिजगृहं निश्चयानंतरं सत्यमाह। गत्वेति॥ हेम कश्री
प्रे संपातहेतुः शीघ्रसंपातहेतुस्तस्य शीघ्रसंपातहेतोः॥ ... वेशनार्थमित्यर्थः॥
षष्ठीहेतुप्रयोग इति षष्ठी। संपातः पतितेयो गेप्रवेशे वेदसंविदोरितिज्ञादालो। अथासम
हिकलभस्य करिपोतस्य तनुरिवतनुर्यस्य तस्य तावस्तनानां ... रात्रिरितो गवाक्षाप्य
प्रथमकथिते तस्या स्त्री इत्यादिना पूर्वोपदिष्टे रम्यसानौ निषीदन योग्यत्वार्थः। क्रीडा

ष्ठौ जे निषण्णउपविष्टः सन् श्रस्या त्वा अन्यप्रकारान् अप्रकारो यस्याः तां मत्त्वा त्वमासां प्रका
रेगुणेवचनस्येति द्विकर्मकि ॥ समीपतं गगरान ओरव यो नोन्नोति रिंगुणरित्यमरः। तस्या वि
जसितेन स्फुरितेन नितांसमानां विद्युन्मेघो विकल्पकारी ॥ एवं दृष्टिस्तां। भवनस्या
न्तरस्तं तन्नवनं तत्र पतितां प्रविष्टां कर्तुं मर्हसि। यथा कश्चित् किं चिरन्निषन्नकविद्
न्नेतेस्थिवाराने शानैरतितरां जाबायमीदृष्टिमिरेशोपालयतितरुद्रितमर्थः। ष्यसं
प्रतिदृष्टिपातस्यानिक्षनं श्लोकद्वयेनाह ॥ तन्वीति ॥ तन्वी कृशांगी स्वर्णस्निग्धांदन्नेम र॥१४
शांतत्वरित्यमरः। वामो गुणवचनादिति ङीप् श्यामा सुवतिः। श्यामा यौवनमध्यस्थेत्यमरः।
शिखराणि येषां सन्तीति शिखरिणः कोटिमंतः शिखरं शीलकहनायेकं कापुतिनकोटिरित्ति मेघ० उ० ४९
विश्वः। दशनाः दंताय स्याः सा शिखरिदशना। तेनास्यास्ताग्पक्वं पक्वायुक्रमंस्यते।
तऊक्तं सामुद्रिके। स्निग्धाः समास्तनत्वाः सुपंक्तयः शिखरिण ... दंतानवंतियाः
शिखरिणः स्त्रि

शांताः फलयंति जगन्सर्वं तांबूलमेरेरक्तेपि स्फुटाः श्यामा मोदयाः। यस्याः शिखरि
रिणोदंताः दीर्घं जीवति तत्प्रिय इति पक्वं परिणतं बिंबं बिंबिकाफलमिवाधरोष्ठो यस्याः
सा पक्वबिंबाधरोष्ठी। शाकपार्थिवादित्वात् मध्यमपदलोपी समासः। इति वामनः। ना
सिकोदरोष्ठेत्यादिना ङीप् मध्ये क्षामा कृशा। एतल्लक्षणं चक्रिताहरिण्याः प्रेक्षणानीव प्रे
क्षणानि दृष्टयो यस्याः सा तथोक्ता। एतेनास्याः पद्मिनीत्वं सूच्यते तदुक्तं रतिरहस्ये। प मि ५
द्मिनी नलिनशस्ता वा चकितमृगदृशा नेपांतरक्तेचर्मे जटति। निम्ना नाभिर्गंभीरना
भिः। अनेन नारीणां नाभिगांभीर्यं भद्रं न स्यादितिकरति कामसूत्रार्थः। स्तन्यते। श्रो
णीभारादलसगमना मंदगामिनी। ननु जघनरोमाणां स्तनाभ्यां स्तोकनम्रा ईष
द्वनता न तु वप्रदोषात्। युवतयएव विषयस्तस्मिन् युवतिविषये युवतीरधिकृत्य
धातुर्ब्रह्मण आद्या सृष्टिः प्रथमशिल्पमिव स्थिते ब्रह्मा प्रथम ... निर्मितायुवति
युर

रित्यर्थः॥ प्रायेण शिल्पिनां प्रथमनिर्माणे प्रयत्नातिशयवत्त्वात्किल निर्माणसौष्ठ
वं दृश्यते तदुत्पाद्यविशेषणं तथा चास्मिन्नूपं येन कुत्रापि वं रामणीयकं रमणीयर
त्नेष्वतीति भावः। तदेवंभूतायाः स्त्रीतत्वांतर्भवनेस्यात् तत्र निविशेदित्यर्थः॥ ता
मित्यत्र श्लोकेन संबध्यते॥ ८८ तामिति॥ सहचरे सहचारिणि अनेन विशेषणेन
वियोगासहिष्णुत्वं व्यज्यते। मयि दूरीभूते दूरे स्थिते सति सहचरे चक्रवाके दूरीभूते
सति चक्रवाकीं चक्रवाकवधूमिव॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति ङीप्॥ एकां
एकाकिनीं स्थितां तां अंतर्वनगम। तां मे मम द्वितीयं जीवितं जानीयाः॥ जीवितं तुल्यां मेघ०टी० ८
मत्प्रेयसीमवगच्छेरित्यर्थः॥ तन्वीमादिलक्षणैरिति शेषः॥ लक्षणानामनन्यत्वान्नाव ४८
श्यमसौ शंक्याद्॥ गाढोत्कंठां प्रबलविरहव्यथनां रागे वल्लभविषये वेदनामहतीं तु सा
मंशोषिणीं तु गात्राणां कं गाढोत्कंठ धत्ते इत्यभिधानात् अपरिमितकथामल्पभाषिणीं
गाढो १

बालां मुग्धां गुरुषु विरहमहत्सु एषु वर्तमानेषु दिवसेषु गच्छत्सु शिशिरेण शिशिरकाले
८ णमथितां पद्मिनीमिवाङ्ववदायर्याशंकावितिदंडी॥ अन्यरूपां सर्वविपरीताकारां जा
तां मन्ये। पद्मिनीपक्षे सदृशी जातेति मन्ये। तर्कयामीत्यर्थः॥ एतावता नेयं मन्ये ति चिन्त्यमि
न व्यमिति भावः॥ ८९ नूनमिति॥ प्रबलरुदितैः उच्छूनः स्फुटितेन नेत्रे यस्य तत्तथोक्तं नेति
श्वयतेः कर्तरि क्तः॥ आदितश्चेति निष्ठानत्वं वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं। संप्रसारणाच्चे
ति पूर्वरूपत्वं हलः इति दीर्घः॥ ओष्ठो ऊश्च नासिकेत्यौ चेति अगदेशो तनेरूपरि दिदिरिति वर्त
मानार्थप्रक्रियायामादि[illegible] ५ कपेत्वान्तथा सति धारिकारस्यागत्यभावात् गदेशो ओष्ठो रत्नवे
न विशेषात्वेति। एतेन विषादो व्यज्यते। निश्वासानामशिशिरतया उष्णत्वेनत्वायोग्यत्वे नाभि
न्नवर्णो विच्छायाधरोष्ठो यस्य तत्तथा हस्तेन्यस्तं हस्तन्यस्तं एतेन चिंता व्यज्यते। लंबालकत्वा
संस्काराभावाद्वमानं केतमलम्बालकत्वाद् असकलव्यक्तिः। असंपूर्णाभिव्यक्तिः। तस्याः प्रिया

याः सुखं च तदनुसरणेन च उपरोधेन क्लिष्टकांते। क्षीणकांते विरहे ईर्ष्याविमर्दितमिति
वितर्के। नूनं तर्केऽर्थनिश्चये इत्यमरः॥ एवं वक्ष्यमाणं नानाविधमिति शेषः॥८०॥ सर्वविर
हिणीसाधारणानि संभावयति। आलोके इत्यादिभिस्त्रिभिः॥ हे मेघ मामकी प्रिया बलि
षु नित्येषु नैमित्तिकेषु च देवताराधनेषु व्याकुला आसक्ता वा विरहेण तनु कृशं। भाव
गम्यं न कार्यं सादृश्यं परत्वात् संप्रति संभावनयोत्प्रेक्ष्यमित्यर्थः। मत्सादृश्यं मदाकारसा
म्यं मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः। यद्यपि सादृश्यं नाम प्रसिद्धवस्त्वंतरगतमाकारसाम्यं तथापि
प्रतिकृतित्वेन विवक्षितमिति। इतरथा लेख्यत्वासंभवात्। अस्य कौशलालेख्येपि च
सादृश्यमित्यभिधानात् लिखंती कचित्फलकादौ विन्यस्यंती वा। चित्रदर्शनस्य विर मेघ०टी०
हिणीविनोदोपायत्वादिति भावः। एतच्च कामशास्त्रसंवादेन सम्यग्विवेचितमस्माभिः ॥८१॥
रघुवंशे संजीविन्यां सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः। प्रियाया इत्यत्र मधुरवचनां मंजुभाषिणीं

अत एव पंजरस्थां हिंस्रेभ्यः। त्राणं रक्षणमित्यर्थः। सारिकां स्त्रीपक्षिविशेषां हे रसिके
भर्तुः स्वामिनः स्मरसि कच्चित् स्मरसि किं। कच्चित्कामप्रवेदने इत्यमरः। भर्तारं स्मर
सि किमित्यर्थः। अधीगर्थदयेशां कर्मणीति कर्मणि षष्ठी। भावशेषाधिकाराच्छेषत्वविवक्षा
यामेव। कर्मणि विवक्षायां तु द्वितीयैव भवतीति भावितव्यं। स्मरणे कारणमाह। यस्मात्कार
णात् त्वं तस्य भर्तुः प्रीणातीति प्रिया। इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कप्रत्ययः। अतः प्रेमास्पदत्वात्स्म
र्तव्यासीति भावः। इत्येवं पृच्छंती वा। वा शब्दो विकल्पे। उपमायां विकल्पे वेत्यमरः। ते तवालोके
दृष्टिपथे पुरा निपतति निपतिष्यतीत्यर्थः। स्यात्प्रबंधे पुरातीते निकटागामिके पुरेत्यमरः।
यावत्पुरानिपातयोर्लडिति लट्॥८२॥ उत्संग इति॥ हे सौम्य साधो मलिनवसने प्रोषिते मलिनालंकृ
तिशास्त्रादित्यर्थः। उत्संगे ऊरौ वीणां निक्षिप्य मम गोत्रं नाम तस्याङ्कं चिह्नं यस्मिंस्तत्तथो
क्तं गेयं गानार्हं प्रतिबध्यादि। गीतमिति पाठे स एवार्थः। उद्गातुमुच्चैर्गातुं कामो यस्याः सा

उद्गातुकामा । तुंकाममनसोरपीति मकारलोपः । देवयोनित्वात् गांधारग्रामं गातुकामेत्यर्थः ।
तदुक्तं । षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायंति मानुषाः । न तु गांधारनामानं स लभ्यो देवयोनि-
भिरिति । तथा नयनसलिलैः प्रियतमस्मृतिजनितैरश्रुभिरार्द्रां तंत्रीं कथंचित्कृच्छ्रेण सारयि-
त्वा मार्जीकृत्य । आर्द्रत्वात् करेण मृज्य । अन्यथा क्वणनासंभवादिति भावः । भूयो भूयः पुनः
पुनः । स्वयमात्मना कृतामपि विस्मरणेन इह मिपित्यर्थः । मूर्छनां स्वरारोहावरोहक्रम-
भेदं । विस्मरंती वा स्वराणां स्थापनास्थानं मूर्छनासससमतीति संगीतरत्नाकरे । आलोके
ते निपततीति पूर्वेणान्वयः । विस्मरणं चात्र दयितगुणस्मृतिजनितमूर्छनावेशादेव ।
तथा रसरत्नाकरे । वियोगायोगयोरिष्टगुणानां कीर्तनात्स्मृतेः । साध्वीकारोथवा मू- मेघ.टी. ५०
र्छनादशाधास्यते तथा ॥ मन्मथहृदयमित्यादिना मनःसंगानुवृत्तिः सूचिता । शेषा-
न्मासानिति ॥ अथवा विरहस्य दिवसस्तस्मात्स्थापितस्य तत्त्वार्ध्यनिश्चितस्यावधे

रंतस्य शेषान् गतशिष्टान्मासान् देहलीदत्तपुष्पैः । देहली प्रद्वारशाखाधारदारु गृहावग्र-
हणी देहलीत्यमरः । तत्र दत्तानि राशीकृत्य निहितानि यानि पुष्पाणि तैर्गणनया एको द्वा-
विति संख्यानेन भुवि न्यस्यंती वा पुष्पविन्यासैर्मासान् गणयंतीवेत्यर्थः । वा हृदय-
निहितो मनसि संकल्पित आरंभ उपक्रमो यस्य तं अथवा हृदयनिहितात्सुखनादयो वा
प्राप्ते यस्मिन् तं संभोगं इति मास्वादयंती अनुभवंती वा आलोके ते निपततीति पूर्वेण
संबंधः । ननु कथमयं निश्चयः इत्याशंक्य अर्थांतरन्यासेन परिहरति । एवं सव्यापारामिति । हे
सखे अहनि दिवसे सव्यापारां गृहकर्मबलिविधिलेखनादि व्यापारवतीं ते सखीं मम प्रियां वि-
प्रयोगो विरहः तथा तेन प्रकारेण । प्रकारे गुणवचनस्येति थालिति थाल् प्रत्ययः । न पीड-
येत् यथा रात्रौ वितितैरोपेः । किंतु रात्रौ निर्विनोदां निर्व्यापारां ते सखीं गुरुतरशुक्यस्या-
स्तां गुरुतरशुचमति दुःखरिताशे मे तर्कयामि । शंका नयवितर्कयोरिति शाश्वतः ॥

अतो निशीथे। अर्द्धरात्रे उन्निद्रां सुप्तोत्थितां निद्रां अवनिरेवशयनं शय्या यस्यां तस्यां त्वां निय
मार्थं स्थंडिलशायिनीं साध्वीं पतिव्रतां ॥ अतिसाध्वी पतिव्रते त्यमरः। अतो नान्यथाशं
कितव्यमिति भावः। तां च सखीं मत्संदेशैर्मधुरान्तानिलम्पर्यासं सुखयिष्यमान द्रयितुं
सौधवातायनस्थः सौगतार्ग्गतः सन् पश्य। सा स्त्रीभिः त्रिवपिनरौमिन्नरूतनभुकादयः।
सुखस्वधंता॥ कथन सुखोपाये विंयोगिनामितिरसरत्नाकरे। हस्वानयं मदः उति भावः।
अनेन जागरावस्थोक्ता ॥४९॥ पुनस्तामेव विशिनष्टि। आधिक्षामामिति चतुर्भिः। आ
धीति। आधिना मनोव्यथया क्षामां चः शां सुखाधिर्मानसी व्यथ इत्यमरः। क्षामस्तेऽक
तरिक्तं। क्षायो मइति निष्ठातकारस्य मकारः। विरहे शयनं तस्मिन् विरहशयने प मेघटी० ५१
ह्नवादिरचितइत्यर्थः। संनिषण्णैकं पार्श्वं यस्यास्तां प्राच्याः। हर्वस्याः दिशो मूले
उदयपारित्यर्थः। हिमांशोः चंद्रस्य क्षीणावस्थायोतनार्थं कलामात्रं कलैव शेषोयस्या

यस्यास्तां सुधमं सो स्वंऽस्य तनुं मूर्त्तिमिवस्थितां। पुनः किं विधां। या रात्रिर्मया
सार्द्धं इच्छया रतानि रतानि इच्छारतानि तैः। ग्राकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलो
पी समासः। क्षणमिव नीता। यापितां तामेव रात्रिं विरहेण महतीम
त्वेन प्रतीयमानां सतीमुष्णैरश्रुभिर्यापयन्तीं यातेर्ण्यंतात् शतृप्रत्ययः। अत्र हीदीत्या दि
नापुरागमः। सत्वेककालः सुखिनामल्पः प्रतीयते। दुःखिनां तु विपरीत इति भावः। ए
तेन कार्श्यावस्थोक्ता ॥५०॥ पादानिति॥ जालमार्गप्रविष्टान् गवाक्षविवरगतान्। अ ष्ट
मृतशिशिरान् ईदृशोऽपि पादान् रश्मीन् पूर्वप्रीत्या हर्षेण हेतुना सर्वं वदानं दत्करा भविष्यती
निबुध्येति भावः। अभिमुखं यथा तथा गतं तथैव संनिवृत्तं तदा तेषामतीवदुःसह
त्वादिति भावः। चक्षुर्दृष्टिं खेदात् सलिलगुरुभिरश्रुपूर्णैः पक्ष्मभिः छादयंतीं। अतरा
वस्था द्रे उद्दिष्टेन प्रबुध्यमेनावरणादविसिनसुप्तामहः सु कलितां छन्नयत्रापि निःश

ध्यस्य नशाद्व स्पर्शक्षुपेतिसमासः। स्कलेकमजिनीमिवस्थितां। एनविषयविक्षेपात्मष्टीसंद
शासूचिता। श्रंबुनिश्वासेनेति। श्रुकस्मानात्तैलादिरहितस्नानात् परुषंकठिनस्पर्शैर्नूनंनिश्व
येनश्चागंडलंबसुप्तुपेतिसमासः। अलकंचूर्णकुंतलो नूजातावेकवचनंश्चधरएवकि
शलयंपल्लवं। क्लेशायंतीतितथोक्तेनउक्तेनेत्यर्थः। क्लिश्यते एंपिता तक्लिश्यातेएंपिताकाता
क्लिष्टेणनिः। निश्वासेननिक्षिपंती। पुनःकीदृशीं। स्वप्नजोपिस्वप्नावस्थाऽन्योपिसाक्षात् संजोगासं
भवादितिभावः। मत्संभोगः कथंकेनप्रकारेणापनमेवागच्छेत्तदृत्याशयेनेतिशेषः। इति
नैवाक्तार्थवादप्रयोगप्रोनरुक्त्यादित्याशंकानिरासः। प्रार्थनायांलिङ्। नयनसलिलो
त्पीडनेनअश्रुप्रवृत्त्यारुद्धावकाशामाक्रांतस्थानांदुर्लभामित्यर्थः। निद्रामेकांक्षंतीस्नेहा मेघ०टी० ५२
दरवादितिभावः। अत्राश्रुविसर्जनेनलज्जात्यागोव्यज्यते। ८७ आद्यइति॥ आद्येवि
रहदिवसेदाममालांहित्वा त्यक्त्वा याशिखावद्धाग्रथितामाशापल्यांतेविगलितशु

चावीतशोकेनमयाउद्वेष्टनीयामोचनीया। [illegible] क्लिष्टांस्पर्शेनतिक्ष्णेजेक्षुमसव्यथामित्यर्थः। क
विनाचासौविषमाचकठिनविषमातांरवंजकङ्कौदिव[illegible]दन्यतरस्यप्राधान्यविवक्षायांविशेष
णं। [illegible]विशेष्येणवकुजमितिसमासः। एकवेणीएकीभूतवेणी। हृवकालेकेत्यादिनास
मासः। तथानूतांशिरवांअयमितानिअकर्त्तितप्रांतानखायस्यतेनकरेणगंडाभोगात्
कपोलविरादसकृदनुकृदुकृः। सारयंतीमपसारयंतीतांपश्येतिपूर्वेणसंबंधः। असकृत्सारणं
चित्तविभ्रमद्यासूचिता। एनमेति। अबलाउबलासन्यस्तामरणेऽशावातारित्यकाभरणं।
असकृदनेशोकःखबःखेनकरवप्रकारेणवचनस्येतिद्विर्भावः। शय्योत्संगेनिहितंपलवं
घटुलंगात्रंशरीरंधारयंतीवहंती। अनेनात्यंता शाकामाभूवावस्थासूच्यते। साचन्नरवं
चामपिनवजलमयंनवांबुवृष्टिमवक्षुः। आनिकृत्यतुमंईति। जक्तंमनस्यदुःसिद्धस्मार्थ
प्यविच्छेदोत्रचएपति। अन्यास्त्वक्षर्वीवदाच्याइतितावत्वनस्थितिः। वेषप्याक्षिहिमांहिवा
८६

विरस्योदंतिमां तथाऽऽरुसंगादीरिहाचष्ट कविरस्यावितिस्थितं मत्त्वा हरूपं लिखंतीति पदे स्मिन्प्रति
पादिताचक्षुःप्रीतिरिति प्रोक्तं निरूहं रलतानततंचक्षुःप्रीतिस्तवेत चित्रेऽस्य दृष्टचरदर्शितेत।
यथामालविकारूपमग्निमित्रस्य पश्यत। प्रोषिता मोतुलहीणां कदृष्टादृष्टपूर्वता। अथ तत
त्रापि संदेहस्वकलत्राणि दृष्ट्वा किं तत्पदृश्यनिजास्याः किं वैरपि कथानवा। प्रवासादा
तस्वस्त्रिनित्पलंकजैहूथाःएष नवीहृशां दशामापन्नेति कथं च यानिश्चितमत आह। मै
नैरितिहैमेवतवसरव्या मनोमयि सम्भृतस्नेहं संचिंतानुरागं जाने। अस्मात्स्नेहज्ञानकारणा
त्प्रथमविरहे प्रथमगृहणे दुःखातिशय्यात्तां सखीमित्थं भूतां पूर्वोक्तावस्थानं भूतां अहं त मेघ०टी० ५३
र्कयामि ननु सुभगे आत्मवाप्यंसर्वथा मोघयिष्यति। किं कर्म स्तुपचादीनां चोपसंख्यानमागमि
ष्यत इति सुचः पचादित्वात् द्विकर्मकत्वं। उक्तं हि। प्रायप्रायेण आत्मान्तरात्मा हृदुक्तदयो मेबा
खुद्भवीतःशरीरत्स्तर्वकरुणमयी वन्हिरंतःकरणवृत्तिर्यस्मात्करुणवृत्तिर्भवति। ह्यस्मा

तत्रास्मिन्नवसरे। सर्वथा वयास्त्री प्रगंतव्यं। अंतरंगशब्द पदस्य परिहारायेति संदर्शि
प्रायः। ननु किमिदमादिमावक्षुःप्रीतिमुपेक्ष्यावस्थांतराण्येव भगवान्कविराहृतवान्
उच्यते। संयोगो विप्रलंभश्च द्विधा प्रवासस्तत्राग्निधाकायतिःसंत्रमाछायादस्मिन्
काव्ये। उच्चापाजः। प्रवासं गतयोर्भूतो रितिश्च वन्तुरंजने। चक्षुःप्रीतादमोवस्थाद
शाप्युर्यंतितान्। उक्तः दृष्टमनःसंगसंकल्पो जागरस्तनुता नारतिः। ह्रीत्यागोन्मादमूर्छा
ताइत्यनंगदशादशा। इत्यपं गतयोरेवप्रवास इति कारणात्तन तत्र पूर्वचक्षुः
प्रीतिरूत्पत्तमर्हति। उत्संगस्य उपलिहस्यापि विच्छेदो नवत्प्रेति। अन्यास्त्व पूर्ववदाव्या
इति तावद्व्यवस्थितिः। वैपर्याद्यादिमाः ह्विचार्वेरस्मादंतिमां तथाऽऽरुसंगादीरिहाचष्ट
कविरस्यावितिस्थितं मत्त्वाहरूपलिखंतीति पदेस्मिन्प्रतिपादिता चक्षुःप्रीतिरिति प्रोक्तं

निरंतरं स्नेहतानतत्वचक्षुः प्रीतिर्भवेत् चित्रेस्वदृष्टचरदर्शनात्। यथा मालविकारूपमग्नि
मित्रस्य प्रत्यक्षतः। प्रोषितो नातुगतेक्षणं कुदृष्टादृष्टं स्ववतो। अथ तत्रापि संदेहस्वकलत्रा
णि दृष्ट्वा किं मदपेक्षया भिज्ञास्माकिं वै रूपिका न वा। प्रवासादागतेस्वस्मिन्निलंकृ
तदेहं दृष्ट्वा। स्वप्नेन्वीक्ष्य दृष्टो दशामापन्नांतिकं यं चयानिश्चितमत आह। ज्ञानमिति॥ हे मे
घतव सख्यामनो मयि संनिबद्धं तस्नेहं चेमां विज्ञातानुरागं जानेऽस्मिन्कोहृद्ज्ञानकारणं
तथा प्रथमविरहे प्रथमग्रहणे दुःखातिशयात् तां च सखीमित्थंभूतां प्रवीक्ष्य कष्टा
तां अहं तर्कयामि ननु सुभगमानिना मेघः स्वभावो यदात्मनि स्त्रीणामनुरागप्रकटनं मेघदू॰
तत्राह। वाचालमिति। सुभगमात्मानं मन्यते इति सुभगमन्यः आत्ममानेखश्चेति खश् ५४
प्रत्ययः। अरुर्द्विषदजंतस्य मुमिति मुमागमः। तस्य भावः सुभगमन्यभावः सुभगमा
नित्वं मां वाचालं वक्तृभाषिणं न करोति खलु सौंदर्याभिमानित्वं न प्रकटयामीत्यर्थः॥

स्याक्षस्याकस्य वा वाचालो वाचाटो वक्तृत्वे वागित्यमरः। आलजाटचौ वक्तृभाषिणी स्यादज
प्रत्ययः। किंतु हे भ्रातः मयोक्तं तन्निखिलं अधिक्षामामित्यादिमुक्तं तत्सर्वमचिरात्त्वं
प्रमेव ते तव प्रत्यक्षं भविष्यतीति शेषः॥१००॥ रुद्धेति। अलकैः रुद्धः अपांगयोः नेत्रप्रांतयोः
प्रसारः यस्य तत्तथोक्तं। अंजनेन स्नेहः स्नेहगुणं तेन शून्यमपि मधुनो मद्यस्य प्रत्यादेशा
त् प्रतिषेधात् विस्मृतो भ्रूविलासो येन तत्तथोक्तं। त्वय्यासन्ने सति त्वत्कृतशकुनवार्त्तादि
मनीति शेषः। उपरि स्पंदि नागे स्पंदते स्फुरतीति उपरिस्पंदि। तथाच निमित्तज्ञानेऽस्पं
दनं भिन्नत्वादानं। लाभे प्रदेश तु चंचुविचपत्र शास्त्रं दृशो रुद्रम अपांगे ह्यनिमादि
शेदिति। मृगाक्ष्या नयनं वाममिति शेषः। वामभागस्तु नारीणां पुंसां श्रेष्ठस्तु दक्षिणः। दा
ने देवादिपूजायां स्पंदेऽलंकरणेपि च स्त्रीणां वामभागप्राशस्त्यात्। मीनक्षोभात् चलनात
ल्प चलनं कुवलयश्रियातुलां साम्यमेष्यतीति शंके तर्कयामि। उत्प्रेक्षे

उल्लासाद्वस्य प्रतिषेधादत्रवसादनुप वा विद्यात्तद्योगेपि स्पन्दनीया।१०१॥ वामश्चेति। मदीयैः
कररुहपदैर्नखपदैः। पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियामित्यमरः। मुच्यमानो
परिहृयमाणः। नखांकरहित इत्यर्थः। चिरपरिचितं चिराभ्यस्तं मुक्ताजालं मौक्तिकस
रमयं कटिभूषणं दैवगत्या दैववशात्त्याजितः। संप्रति नखपदाभावाच्चेतश्शीतोपचा
ररहितस्य तस्य वैयर्थ्यादिति भावः। त्यजेर्ण्यंतात्कर्तरि क्तः। द्विकर्मसु पचादीनां चोपसंख्या
नमिष्यत इति द्विकर्मकत्वं। संभोगांते मम हस्तसंवाहनानां हस्तेन मर्द्दनानां संवाहनं मर्द
नस्यादित्यमरः। समुचितः। सरसोऽद्रवभावः। परिपक्वो नखक्षतश्चविवर्जितः। तत्रैव पां मेघ०टी०सं० ५५
डिसंभावनात्। स चासौ कदलीस्तंभश्च स इव गौरः पांडुरः गौरः करीरे सितपीतयोरित्युक्ते
पीतरूपेऽपि चेति मालतीमालायां। अस्याः प्रियाया वाम ऊरुः स्पंदनं यास्यति।
प्राप्स्यति। ऊरोः स्पंदाद्रतिविधास्तंभवेत्प्राप्तिं सुवामस्येति निमित्तनिदाने।१०२॥ तस्मि
न्निति।

हे जलद तस्मिन् काले त्वदुपसर्पणकाले सा मत्प्रिया लब्धं निद्रासुखं यया सा तथोक्ता स्याद्यदि स्याच्चे
त्तर्हि एनां निद्राणां अन्वास्य पश्चादासित्वेत्यर्थः। उपसर्गवशात्सकर्मकत्वं। स्तनितविमुखो
गर्जितपराङ्मुखो निःशब्दः सन्। अन्यथा निद्राभंगः स्यादिति भावः। याममात्रं प्रहरमा
त्रं वा यामप्रहरौ समावित्यमरः। सहस्व प्रतीक्षस्व। प्रार्थनायां लोट्। शक्त्योरेकवारं सुरतस्य
यामावधिकत्वात्समयेपि तथा भवितव्यमित्यभिप्रायः। तथा सति सत्त्वे। एकरात्रावधि
यमीरतस्य परमो मतः। चंडशक्तिमतो भूतो रूजद्दकुर्मवर्तिनोरिति। यामसदनस्य प्रयो
जनमाह। मा भूदिति। अस्याः प्रियायाः प्रणयिनि प्रेयसि मयि कथंचित्कृच्छ्रेण स्वप्नलब्धे
सति गाढोपगूढं गाढालिंगनं। नपुंसके भावे क्तः। कंठच्युतः स्रस्तो भुजलतयोर्ग्रंथिर्बंधो
यस्य तत्सद्यो मा भून्मास्तु। कथंचिल्लब्धालिंगनस्य विघातो मा भूदित्यर्थः। न चात्र निद्रोक्ति
स्यामुन्निद्रामिति स्वप्नोक्तेनाविरुध्येते। पुरस्समाधेर्वस्थासु पाक्षिकनिद्रासंभवात्। तथा

रसनोकरे। अशिंक्लिरोदनं निशा निर्लज्ञा नर्थवा स्त्रमः। ससमादिश्य आयंते द्वाम्नेदेश्चवासु
केति। १०२ तौ मीति। तां प्रियां स्वस्यजलकणिका निर्जलबिंदुभिः। इति तले नानि लेनो द्वाष्प्र
बोध्य। एतेन तस्याः प्रबुद्धाया जनानि जसमाधि वर्ड्यते। यथा भोजराजः। मृदु निर्मर्दनैः
पादेन तिर्व्यजनकस्तनो। श्रुतो मधुरे गीते निशांतो बोधयेत्प्रभुरिति। अनिनवेमालती
नां जालकैः। समं जातिकुसुमे। लेखसह। सुमना मालनी जातिः। मा कंपत्वं समसह। हारकौ
...कं जीवे कलिका कोरकः कुमानिति चामारः। प्रत्यासन्नस्तां शिलितामेकत्रा नृपत्नीकु
स्तांच। श्वसे: कतरि कः। आदितश्चेति वकारादिट् प्रतिषेधः। एतेना स्याः सोकुमार्यं गम्य मेघ·टी·
ते। चक्रनाथे चक्षहि ते। मनाथं प्रस्तुमप्याक्रमहि ते विनतापिनी तिशा द्युल्लवे गवा ५९
क्षेस्तिमितनयना। कोमाबिति स्वयानिश्चल नेत्रा। मानिनी मनिमानवती। जना नौवि
त्पासाहिम्मुमित्यर्थः। विद्यु ज्ञलञ्चितं तस्या यस्य स विद्युज्ञनः। अंतर्लीनविद्युत्कः इत्य

र्थः। गर्जनपि वकैतस्ठे गर्जन्नो भोऊ च्छिएणेन कइति शा छालवि। दृष्टिप्रतिघातेन वन्मुखावलो
कप्रतिबिंबकेवान्नघोतित व्यमिति भावः। धीरः धृष्टः मन्त्रज्ञ्पथाः। शीतल वादिति नेतद
नाश्वासत प्रसंगादिति भावः। स्तनितान्येव वचनानि तैर्वक्तुं प्रक्रमेथाः उपक्रमस्व। विध्यर्थे
लिङ्। प्रोपाभ्यामित्यात्मनेपदं। १०४ मं प्रति हृतस्य श्रोतुर्जनानि मुखी कवाचरी मुपदिश
ति...रिति। विधवागतमर्ट्टका नमवती। एवं विधवेस मर्टकै। अनेन नर्ट्टजीवना दिनिष्टाग
मशंकां निरस्पति। मां तव पत्युः प्रियमित्रं प्रियसुहृदं तवापि हृदयनिहितैर्मम सिस्तापि
तैस्तसंदेशैः स्वस्य भर्तुः संदेशोस्त्वत्समीपमागतं। भर्तुः संदेश कथनार्थमागतमित्यर्थः
अंबुवाहं मेघं विद्धि जानीहि। न केवलं मंबुवाहः वार्ताहरः। किंतु वटकोपीत्याशयेनाह।
यो बुवाहिः अबलानां स्त्रीणां वेणयस्तासां मोक्षे मोचने उत्सुकानि पाथिश्राम्यतां श्रांति
मापन्नानां प्रोषितानां प्रवासिनां पांथानामित्यर्थः। मंद्रैर्गंभीरैरत एव स्निग्धै मधुरैर्ध्वनि

निर्गर्जनैर्दानिसार्थान्नू त्वरपतिपांथोपकारिणो मे किं वक्तव्यं। स्वरूदुपकारित्वेमि
तिनाव॥१०५॥ मर्त्तसत्ता द्विता पनस्य फलमाह। इत इति॥ इति एवमा रूपाते पव
नतनयं हनूमंतं मैथिली सीतेव सा मम प्रिया उन्मुखी उत्कंठया उत्सुकेन हृ
दयेन वीक्ष्य विकसित चित्ता वसतिचांवीक्ष्य। नरव्न संस्ताव मद्भुतस्वास्मा सूनुर्मे
त्रशापनात्परं सर्वं श्रोतव्यं मे वस्य उत गुणसंपत्तिश्च। वाच्यते। तदुण स्वरमाकर
सचारी बलीधारो मायावी मानव र्जितः धामान्त दारो निःशंको वक्ता इतः स्त्रिय
न वेहि ति वा वार्त्ता श्रवणा इत्य्। को नरमाकर्ण्य तिरस्करोति। हे सौम्य — मेघ॰टी॰
हे साधो सीमंतिनीनां वधूनां नारीणामंतिनीवधूरि स्मरः। सुरूदास्तु स्तुतेनो — ५७
पनतः आसः। तुरूतरवि प्रलंभशंकानिरासार्थं। कांतस्योदंतो वा वार्त्ता नो हृतः
वार्त्ताप्रवर्ति हेतांतउदंतः स्या। हिस्मरः संगमात्कांतसंपर्कात् किंचिद् नदेव ऊनः॥
तद्देवानंदकारी तथा॥१०६॥ अभिप्रति संदिशति। तामिति। हे आयुष्मन् प्रशंसायां मत्त उपरोपका
रश्लाघ्य जीवितेस्य तः। मम वचनं प्रार्थना वचनं तस्मात् आत्मनः स्वस्योपकर्तुं परोपकारेण
त्मानं कृतार्थयितुं वे तस्यार्थः उपकारक्रिया प्रति कर्म चेपितस्यानुकरोति त्यादि वक्ष्यं वंधमात्रवि
वक्षायांमात्मनः। इति षष्ठी वचनविरुध्यते। यथाइनारवि। मा लक्ष्मीरुपकुरुते यथा परेषामि
ति तथाश्री हर्षश्च। मामुनामुपकर्तुमन्यसौ हेतु विहाय माारंगं तं न कृतलंकस्य मनसि ध्वरितं वा
महात्मनां श्रेष्ठमिति। नथा च। कांचित् कवितद्धिति यादर्शना सर्वत्र तथेति नाथ व्याख्या नमस्
हुत्कमेव। तां प्रियामेवं ब्रूयाः। किमिति। हे अबले तव सहचरस्तव भर्त्ता रामगिर्याश्रमस्थः
अव्यापन्नो जीवन्नविद्युक्तो उरवा। एवं विधः सन्तू कांकुशलं प्रच्छति उपावीत्यादिना हेतोर्
कर्मकत्वं। तथाहि। सुलभविपदामयत्नसिद्धविपत्तीनां प्राणिनां एतदेवकुशलप्रश्नए वस्त्वा
नाव्यमेतदेव प्रष्टव्यमवश्यं कर्त्तव्यं। तत्रावश्यकार्थे एष प्रत्ययः॥१०७॥ अंगेनेति। किम्

दूरवर्ती दूरस्थः। नवागंतुं शक्यत इत्याह। वैरेणाविधिना विधिना दैवेन रुद्धमार्गः प्रतिबद्धवर्त्मा स ते।
सहचरः तनुना कृशेन गाढतप्तेन। तप्तं संतप्तेन सास्रेण साश्रुणा उत्कंठं वा वेदना ऽस्य संजाता त
दुत्कंठितं तेनोत्कंठितेन तदस्य संजातमित्यादिना इतच्प्रत्ययः। उत्कं वेवा कर्त्तरि क्तः। समधिक
तरोच्छ्वासिना दीर्घनिश्वासेनेत्यर्थः। अंगेन स्वशरीरेण तनु कृशं तप्तं तप्तं अश्रुद्रवमुत्कंठि
तं अश्रुनेत्रांबु स्त्रस्रं स्त्रालिंगे रोदने बाष्पमस्तु चेत्यमरः। अविरतोत्कं वमविच्छिन्नवेदनं उच्छ्वा
सवत्तीव्रनिश्वासं तिग्मं तीव्रं खरं तीक्ष्णं चंडमुल्बणं समं स्पृष्टमिति हलायुधः। अंगं च दीयं नेः स्व
मेवाध्वैः संकल्पैर्मनोरथैर्विशत्येकी भवतीत्यर्थः। अत्र मानुरागिवर्यो तनात्तनायके मेघ०टी० ५८
ननायिकायोः स्वमानावस्था चतुष्कं। १०८ मं प्रतिसा वस्थानिवेदना शक्नोति। शब्दाख्येय
मिति। हे अबले यस्ते प्रियः सखीनां पुरस्तादग्रे आननस्पर्शे मुखसंपर्के लोभात् कर्णेना
तना शब्दाख्येयं शब्देन रवेणाख्येयं उच्चैर्वाच्यमपि यत्तद्वचनमपीति शेषः। कर्णे कथयितुं लोलो

लालसोऽभूत्किल। लोलुपो लोलुभो लालसो लंपटोऽपि वेति यादवः। शब्दविषयं कर्णविषय
मतिमंक्तोक्तं तथा लोचनाभ्यामदृष्टः। अतिदूरवर्त्तित्वात् श्रोतुं च न शक्यत इति भावः। मते
प्रियः चोत्कंठया विरचितानि पदानि सुप्तिङंतशब्दा वाक्यानि यस्य तत्तथोक्तं। पदव्राहे
चवाक्येवेति विश्वः। इदं वक्ष्यमाणं श्यामास्वंगमित्यादिकं मन्मुखेनाह। मद्यवधानेन स एव
नूत इत्यर्थः। १०९ सदृशप्रतिकृतिस्वप्नदर्शनतदंगस्पृष्टविचाराख्यानि च चारि विरहिणां विनोद
स्थानानि। तथा चोक्तं पताकायां। वियोगे वा योगे प्रियजनसदृशानुभवनं ततश्चित्रं कर्मस्व
प्नसमये दर्शनमपि। तदंगस्पृष्टानामुपगमनवतां दर्शनमपि प्रतीकारोऽनंगव्यथितमनसां
कोऽपि गदित इति। तत्र सदृशवस्तुदर्शनमाह। श्यामास्विति। श्यामासु प्रियंगुलतासु श्या
मा तु महिला कथा लता गोवंदनी गुंद्रा प्रियंगुः फलिनी फली त्यमरः। ते अंगं शरीरं उत्पश्या
मि सोऽकुमाय द्विसामान्यादंगमिति तर्कयामीत्यर्थः। तथा चकितहरिणीनां प्रेक्षणे ते दृष्टिपा

तं तथा च शशिनि चवक्त्रछायां मुखकांतिं । तथा शिखिनां बर्हिणां बर्हभारेषु पिछसमूहेषु तेके
शान् । प्रतनुषु स्वल्पासु नदीवीचिषु भ्रूविकारान् । अत्र वीचीनां विशेषणोपादानेन नानुरक्त
गुणग्रहदोषः । भ्रूसाम्यनिर्वाहाय महद्वदोषनिराकरणार्थं चात्र स्मृतिः । तदुक्तं रसरत्नाकरे । नानु
त्पादितगुणोत्कर्षयोगो कोदोषवारणे । विशेषणादिषस्य नास्त्यनुक्तगुणग्रह इति । गुणविशे
षणे गुणग्रहात्तद्रूपताकाशतिपाठे । भ्रूवःपताकाइत्येवेहुपमितसमासः । उत्पन्नपामीतिसर्व
त्र संबंध्यते । तथापि नातिशयमनो निर्वृतिरित्याशयेनाह । हंतेति । हंत निषादे हं तहर्षेनुकंपायां
वाक्यारंभविषादयोरित्यमरः । हे चंडि कोपने चंडस्त्वत्यंतकोपन इत्यमरः । गौरादित्वात् ङी मे घ० टी० ५८
प् । उपानकथनमात्रेण न कोपितव्यमित्यर्थः । अनेनास्याः सौंदर्यमनुपममिति व्यज्यते ॥ ११५
संप्रति प्रतिकृतिदर्शनमाह । त्वामिति । हे प्रिये प्रणयेन प्रेमातिशयेन कुपितां कुपितावस्था
युक्तां त्वत्प्रतिकृतामित्यर्थः । धातवो गैरिकादयः । धातुर्वादि गैरिकादिषितियादवः । त एव रागा

रंजनद्रव्याणि । चीरादिरंजनकद्रव्येनाह्लादौ लिवियछयोः । रागादौ चापि रागः स्यात् इत्यारूणेप
रंजने पुमान् इति शाश्वतः । तैर्धातुरागैः शिलायां शिलापट्टे आलिख्य निर्माय आत्मानं मां प
त्पतितं कृतिमित्यर्थः । तेन तव चित्रगतायाः इत्यर्थः । चरणपतितं कर्तुं तथालिखितुं यावदिच्छामि
तावदिच्छामम कालं मुहुरुपचितैः प्रवृद्धैरस्रैरश्रुभिः । अस्रमश्रुणि शोणितइति विश्वः । क
ष्टिति मे दृष्टिरालिप्यते आव्रियत इत्यर्थः । ततो दृष्टिप्रतिबंधात्तेषनं प्रतिबध्यत इति भावः ।
क्रूरो घातुकः । नृशंसो घातुकः क्रूरोपीत्यमरः । कृतांतो यमः । कृतांतो यम सिद्धांतदैवाकुश
लकर्मस्वित्यमरः । तस्मिन्नपि चित्रेपि नौ आवयोः । युष्मदस्मदोः षष्ठी चतुर्थी द्वितीयास्थयो
र्वान्नावितिनावादेशः । संगमं सहवासं न सहते संगमलेखनमप्यावयोर्न सहमानो दैवस्त्वावयोः
संगं सहत इति किमु वक्तव्यमिति स्वपित्रार्थः ॥ ११६ ॥ अधुना स्वप्नदर्शनमाह । मामिति । सुप्त
स्य विज्ञानं स्वप्नः । स्वप्नः सुप्तस्य विज्ञानमित्यमरः । स्वप्ने संवित् दर्शनसमये शास्त्रेहृष्टो स्व

प्रेक्षिणि संविदितिशब्दाणिवि स्वप्नाइतिदर्शनानि स्वप्नज्ञानानि। हतहज्ञादिकसामान्यविशे
षभावेन सह प्रयोगः। तेषु मया कथमपि महता प्रयत्नेन लब्धायां प्राप्तायां दृष्टाया इतिया
वत्। तेतवनिर्दयाश्लेषोगाढालिंगनं स एव हेतुस्तस्य। निर्दयाश्लेषार्थमित्यर्थः। षष्ठी हेतुप्र
योग इति षष्ठी। आकाशे निर्विषये प्रणिहितं मुक्तं प्रसारितं तथाभूतं मां पश्यंतीनां स्थल
देवतानां मुक्ता मौक्तिका नीलस्थूला अश्रुलेशाः बाष्पबिंदवः। तरुकिशलयेषु। अनेन
...नां वलेनाश्रुधारणसमाधिष्यते। बहुशो न पतंती तिनु किंतु पतंत्येवेत्यर्थः। निश्चये
नञ्द्वयप्रयोगः। तथाचाधिकरणसूत्रं। निश्चयमसि मिद्धार्थे पुनर्नञ्द्वयप्रयोग इति। महत् मेघ॰टी॰सं॰
त्मगुरुदेवानामश्रुपातः। क्षितौ पदि। दिवांतं गौ महादुःखं मरणं च भवेध्रुवमिति। क्षितौ ६०
देवताश्रुपतननिषेधस्त्वनेन। ... स्मरणं भावसूचनार्थं तरुकिशलयेषु पतं
ती त्यक्तं।।४२।। इदानीं तदंगस्पृष्टवस्तुदर्शनमाह। भित्त्वेति। देवदारुद्रुमाणां क्षीरस्रुति

भिः क्षीरनिष्यंदैः सुरभयः सुगंधयः। तुषाराद्रिजालवे लिंगमिदं। ये — वाता दक्षिणेन दक्षि
णमार्गेण एनपा विधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात् तृतीया। ममेनयातीतिवत्। तत्रा
पिपथः करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात्। कर्तृकरणयोरित्येव तृतीयेति भाष्यकारः। प्रवृ
त्ताश्चलिताः। हे गुणवति सौशील्यसौकुमार्यादिगुणसंपन्ने। ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं प्रा
कू त्वन्निवीते त्वदंगस्पृष्टं भवेत्। यदि किलेति संभावितमेतदिति बुध्येत्यर्थः। वार्ता मे भा
वयोः किलेत्यमरः। मयाभ्यालिंग्यंते। आश्लिष्यंते। वायूनां स्पर्शाचेपि प्रत्यक्षेनालिंग
नायोगादालिंग्यत इत्यपि ध्यानं यदर्थ्या भ्रांतप्रलपितमित्यदोष इति वदन्निरुक्षिकारः।
स्वयमेवोन्मत्तप्रलापीत्यन्ये क्षणे ।।४३।। संक्षिप्यंत इति। दीर्घाः यामाः प्रहरा यासां ताः
दीर्घयामाः विरहवेदनया तथा प्रतीयमाना इत्यर्थः। त्रियामा रात्रयः। आद्यंतयोरर्धयामयो
र्दिनव्यवहारात्त्रियामेति क्षीरस्वामी। क्षणमिव कथं केन प्रकारेण संक्षिप्यंते लघु क्रियंते।

ऽङ्करपि सवविस्त्रम्भसुखकालेष्वित्यर्थः। मंदमंदो मंदप्रकारः। प्रकारे गुणवचनस्येति द्विरुक्तिः।
कर्मधारयवदुत्तरेष्विति कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक्। आतपः संतापो यस्य तन्मंदमंदातप
म् अपसंतापं कथं केन प्रकारेण स्यात्तस्मादेव हे चटुलनयने वं चलाक्षि। इत्थमनेन प्रकारे
ण दुर्लभप्रार्थनमप्राप्यं मनोरथं मे मम चेतो गाढं भ्राम्यति रतिं नाप्नोति त्वद्वियोगव्यथाग्नि
रक्षारणमनाथं कृतं।११धनवमदीयउद्देशाश्रवणाज्ञातव्यमित्याह। नन्विति। एकं वा कं
क्षो भेदक इति किंतु। अथवा नन्विति पाठः। नन्वित्यामंत्रणे प्रश्नावधारणानुज्ञानु
नयामंत्रणे नन्वित्यमरः। ननु प्रिये बहु विगणयन्नुः शापांते सत्येवं करिष्यामीत्याव मेघ॰टी॰मं॰ ६१
लंबनं आत्मानमात्मनैव प्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानेति तृतीया। अवलंबे धारयामि
यथा कथंचिज्जीवामीत्यर्थः। तत्तस्मात्कारणात्। हे कल्याणि सुभगे। त्वं सौभाग्येन जी
वामीति भावः। बकाश्चेति ऊ पू। त्वमपि नितरामत्यंतं कातरत्वं भीरुत्वं मागमः। न गच्छ॥

गमेर्माङि लुङ्। न माङ्योग इति अडागमाभावः। ताहक् सुखिनोरावयोरिदानीं दुःखे
कथं न बिभेमीत्याशंक्याह। कस्येति। कस्य जनस्यात्यंतं नियतं सुखमुपनतं प्राप्तं। एकां
ततो नियमेन वा दुःखं उपनतं — किंतु दशावस्था चक्रस्य रथांगस्य नेमिरिवंतः। चक्रर
थांगं तस्यांते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमानित्यमरः। तस्याः क्रमेण परिपाट्या। क्रमः बौ
को परिपाट्यामिति विश्वः। नीचैरधः उपरि ऊर्ध्वं च गच्छति। प्रवर्तते जंतोः सुखदुःखपर्यायवर्ते
तइत्यर्थः। ११पन्नवानिरवधिकं दुःखमित्याह। शापांत इति। शार्ङ्गः पाणौ स्थितं यस्य तस्मि
न् शार्ङ्गपाणौ। सप्तम्युपमानेत्यादिना बहुव्रीहिः। प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ
भवत इति वक्तव्यात् पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः। भुजगः शेष एव शयनं शय्या तस्मादुत्थि
ते सति मे मम शापांतः शापावसानं शेषान् चतुरो मासान्। मेघदर्शनप्रभृतीति हरिबोध
नांतमित्यर्थः। दशादिवसाधिकं चत्वारं न विवर्द्धितमित्फक्वे वा। लोचने निमील्य मीवा चकु

षानिमीत्यगमय्याधेयेङ्गितिवाहयेत्यर्थः। पश्चादनंतरं त्वं वाहं वा वांत्यदादीनिमवैनि
त्यमेवेकशेषः। त्यदादीनां मिथो द्वंद्वे यत्परं तच्छिष्यतइति त्यस्मादशेषः विरहगुणितं त
मेवं करिष्यामीति मनस्यावलितं। तं तं विष्वायां द्विकि। आत्मनोरावयोरभिलाषं। मनो
रथं परिणताः शरच्चंद्रिका यासां तासु क्षपासु रात्रिषु निर्वेक्ष्यावः। भोक्ष्यावहे। विशा
ते लब्धं निर्वेशो भृति भोगयोरित्यमरः। अत्र कैश्चिन्नभोनभस्ययोरेव वार्षिकत्वाक
आषाढादिचतुष्टयस्य वार्षिकत्वमुक्तमिति चोदयित्वा तत्परिहारश्च यथा त्यय हरित
शयनमसंगतं। अत्र गते शेषाश्चत्वारो मासा इत्युक्तं। कविना ननु ते वार्षिका इति त
स्मादनुक्तोपालंभ एव। तत्र नाथेनोक्तं। कथमाषाढादिचतुष्टयात्परं शरत्कालज
ति। तत्राप्याकार्तिकसमाप्तेः शरत्कालानुवृत्तेः परिणतशरच्चंद्रिका — इत्युक्तं॥ मेघ.टी. ६२
ननु तदेव शरत्कालत्वाज्जनविरुद्ध इत्यविरोध एवेति। ११६ संप्रति तस्यामेवं वंचक

वचांकानिराशायाति गूढमभिधेयमुपदिशति। भूय इति। हे अबले भूयः पुनरप्याह।
त्वत्कंठलग्नामित्युक्त्वेनेति शेषः। मेघवचनमेतत्। किमिति। पुराशब्दश्चिरातीते। स्यात्प्रबंधे चि
रातीते निकटागामिके पुरेत्यमरः। पुरा पूर्वं शयने मे कंठलग्नापि त्वं। गले बंधनस्य कथ
मप्यगमनसंभवेदिति भावः। निद्रां गत्वा कमपि केनचानिमित्तेनेति अर्थः। सस्वरं सश
ब्दं वेरित्यर्थः। रुदती सती विप्रबुद्धा। आसीदिति शेषः। असकृद्बहुशः पृष्ठतो मे। हे कि
तव कामपि रमयन्। मया स्वप्ने दृष्ट इति त्वया मां तहसिमंदहासं यथा तथा कथितं वेद
तितेन त्वं भूयश्चाहेति योजना। ११७ एतस्मादिति। एतस्मात् पूर्वश्लोकोक्तात् अभिज्ञाय
तेनेनेति अभिज्ञानं लक्षणं तस्य दानात् अर्पणात् मां कुशलिनं क्षेमवंतं विदित्वा शा
चादे चकितनयने कुलेनया त्कौलीनात् लोकोपवादात् एतावता कालेन परासुर्नी
चेदां गच्छतीति जनप्रवादादित्यर्थः। मयि विषये विश्वासिनी मरणशंकिनी मा भूर्भव।

भवतेर्लुङ्। माङ्योगादडागमप्रतिषेधः। ननु दीर्घकालेनैव प्रकर्षात् स्नेहनिवृत्तिशं
केत्याह। स्नेहानिति। किमपि किंवा निमित्तं न विद्मस्तद्विशेषः। स्नेहान् प्रीतिर्विरहे सत्य
न्योन्यविप्रकर्षे सति ध्वंसिनो विनश्वरानाहुः। तन्न तथा न भवतीत्यभिप्रायः। किंतु स्नेहा अ
भोगाद्विरहे भोगाभावाद्धेतोः प्रसज्यप्रतिषेधेपि नञ्समासः। इष्टे वस्तुनि विषये उपचितो
रसः स्वादुर्येषु ते उपचितरसाः संतः प्रेमराशीभवंतीत्यर्थः। रसो गंधरसे स्वादे तिक्तादौ विष
रागयोरिति विश्वः। प्रेमराशीभवंति वियोगासहिष्णुत्वमापाद्यत इत्यर्थः। स्नेहप्रेमयो
रवस्थाभेदाद्भेदः। तदुक्तं। आलोकनाभिलाषो रागः स्नेहस्ततः प्रेमा रतिः शृंगारो वि मेघ॰टी॰सं॰
योगे वियुक्तेप्यविध्वंसं प्रेमेति। तदेव स्फुटीकृतं रसाकरे। प्रेमादिद्वारमप्युच्यते ता ६३
वदभिलाषकः। रागस्तु संगबुद्धिः स्यात्स्नेहस्तत्प्रवणा क्रिया। तद्वियोगसहं प्रेम रतिस्त
त्संगवर्द्धनं। शृंगारस्तत्र संयोगः। मतश्चास्या दशकमहति ॥११८॥ छंकुशलं मप्युपादि

श्यतन्कुशलसंदेशानयनेन मिदानीं याचते। आश्वास्येति। प्रथमविरहेणोदग्रशोकां कांतां
अदुःखां ते सखीमेवं पूर्वोक्तरीत्या आश्वास्योक्तीर्व्यं त्रिनयनस्य त्र्यंबकस्य वृषेण वृषभेण
उत्खाताः अवदारिताः कूटाः शिखराणि यस्य तस्मात्। कूटोस्त्री शिखरं शृंगमित्यमरः। शै
लात्कैलासादाशु निवृत्तः प्रत्यागतः सन् साभिज्ञानं सलक्षणं यथा। तथा प्रहितं प्रेषितं कुशलं यै
स्तैस्तस्याः सख्याः वचोभिः स्वबोधिः प्रातःकुंदप्रसवमिव शिथिलं जंमम जीवितं
मेपि धारयेथाः। स्थापयेत्यर्थः। प्रार्थनायां लिङ् ॥११९॥ अथ मेघस्य प्रार्थनांगीकारं प्रश्नपूर्वकं
प्रच्छति। कच्चिदिति। हे सौम्य साधो इदं मे बंधुकृत्यं बंधुकार्यं देव व्यवसितं गुरुकं वा। ननु मिति
वतप्रयोगः। व्यवसितं कर्तुं निश्चितं करिष्यामीति निश्चितं किं। कच्चित्कामप्र—देन मित्त
मप्र मरः। अपि प्रायशः पुनः का[illegible] प्रवेदनं वनते तूष्णीं भावेनांगीकारं शंकेपतस्ते स एवोचि
तइत्यत आह। प्रत्यादेशान्न [illegible] करिष्यामीति प्रतिवचनात्। उक्तिः राज्ञा याचकं याच्यमा

संदेशोवचनंवक्ष्यइतिशाश्वतः। नवतोधीरतांगांजीयंनकल्पयामिनसमर्थये। तर्हिक
थंकार्यज्ञानंतत्राह। याचितःसन्निःशब्दोनिर्गर्जितोपित्वंप्रतिजानानोपात्यन्येत्र
चातकेभ्योजलंप्रदिशसिददासि। युक्तंचैतदित्याह। सतांसत्पुरुषाणांप्रणयिषुया
चकेषुविषयेईप्सितार्थक्रियेवोपेक्षितार्थसंपादनमेवप्रत्युक्तंप्रतिवचनंक्रियाकेव
लमुत्तरमित्यर्थः। नीचोवदतिनकुरुतेनवदतिसज्जनःकरोत्येवेतिभावः॥१२०॥ संप्र
तिस्वापराधसमाधानपूर्वकंस्वकार्यस्यावश्यकरणंप्रार्थयमानोमेघंविसर्जति॥ मेघ॰टी॰
एतदिति। हेजलदसौहार्दात्सुहृत्त्वाद्वा। हृद्भगसिंध्वंतेपूर्वपदस्येत्युभयपदवृद्धिः। ६४
विधुरोविश्लिष्टइतिहेतोः। विधुरंप्रत्यवायेस्यात्कष्टविश्लेषयोरपीतिविश्वः। मयिवि
षयेअनुक्रोशाद्बुद्ध्याकरुणाबुद्ध्यावा। कृत्यमनुचितमननुरूपंमेप्रियंमत्प्रि
यंएतत्संदेशकरणंप्रार्थनात्। तुचाद्दृष्टावर्षाभिःसंभृतश्रीरतिशोभःसन्इष्टा

नभिलषितान्विचर। देशकालाध्वगंतव्याःकर्मसंज्ञाह्यकर्मणामितिवचनात्तत्रकर्म
कत्वं। एवंक्षणमपितवकालमपितेतवविद्युताकलत्रेणेतिशेषः। विप्रयोगोवियोगोमा
भून्मास्तु। माङिलुङित्याशिषिलुङ्। अत्रकाव्यस्यानित्यत्वात्कुर्यादाशिषमुत्तमां भव
त्यावाप्यतेविरहान्नायकेच्छानुरूपिणीमिति सारस्वतालंकारे। दर्शनात्काव्यतेनाम
केच्छानुरूपोपमाशीर्वादःप्रयुक्तइत्यनुसंधेयं॥१२१॥ ॥इतिश्रीमहोपाध्यायकोलाच
लमल्लिनाथसूरिविरचितायांमेघसंदेशव्याख्यायांसंजीविन्यामुत्तरमेघः॥ समाप्तः॥
॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ मेघदूताभिधानंस्मरांककाव्यंसमाप्तं॥ ॥संवत् १७०५ वर्षेचैत्रसुदि १० बु मेघ॰टी॰
मह [redacted] ज्ञातीयप[redacted] स्वहस्तेनजगवत्कृपयालिखितंइदं [redacted]
[redacted]॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥कल्याणमस्तु॥ ॥मेघदूतस्यसंजीविनीटीकासमाप्ता॥
यादृशंपुस्तकंदृष्टंतादृशंलिखितंमया। यदिशुद्धमशुद्धंवाममदोषोनदीयते॥ ॥शुभंभूयात्॥

संवत१९५१ वैशाखे लिखितं

मेघदूतनं
संजीवन
कालिदासी

पत्र६५